

COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

©Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012 р.

Цей переклад було здійснено за підтримки Цільового фонду Ради Європи з прав людини (www.coe.int/humanrightstrustfund). Суд не несе за нього відповідальності. Для отримання додаткових відомостей дивіться інформацію щодо авторських прав наприкінці цього документа.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.

This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour Européenne des droits de l'homme, 2012.

La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyrights/droits d'auteur à la fin du present document.

ВЕЛИКА ПАЛАТА

СПРАВА D.H. ТА ІНШІ ПРОТИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ [CASE OF D.H. AND OTHERS v. THE CZECH REPUBLIC]

(Заява no. 57325/00)

РІШЕННЯ

СТРАСБУРГ

13 листопада 2007 року

У справі D.H. та інші проти Чеської Республіки,

Європейський суд з прав людини (Друга секція), засідаючи Великою Палатою, до складу якої увійшли:

Ніколас Братца (Nicolas Bratza), *голова*,
Боштьян М. Жупанчіч (Boštjan M. Župančič),
Різа Тюрмен (Rıza Türmen),
Карел Юнгвірт (Karel Jungwiert),
Хосе Касадеваль (Josep Casadevall),
Маргарита Цаца-Ніколовска (Margarita Tsatsa-Nikolovska),
Крістак Трая (Kristaq Traja),
Владіміро Загребельський (Vladimiro Zagrebelsky),
Елізабет Штейнер (Elisabeth Steiner),
Ксав'є Боррего Боррего (Javier Borrego Borrego),
Альвіна Гюлумян (Alvina Gyulumyan),
Ханлар Гаджиєв (Khanlar Hajiyev),
Дін Шпільманн (Dean Spielmann),
Сверре Ерік Єбенс (Sverre Erik Jebens),
Ян Шикута (Ján Šikuta),
Інета Зіемеле (Ineta Ziemele),
Марк Віллігер (Mark Villiger), *судді*,

та Майкл О'Бойл (Michael O'Boyle), *заступник секретаря*,

Після нарад за зачиненими дверима, які відбулися 17 січня та 19 вересня 2007 року,

Виносить таке рішення, що було прийняте в останній із зазначених вище днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справа порушена за заявою (№. 57325/00), поданою до Суду проти Чеської Республіки 18 квітня 2000 року відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція) вісімнадцятьма громадянами Чеської Республіки (далі - заявники), інформація про яких міститься в додатку до цього рішення.

2. Заявники були представлені в Суді Європейським центром захисту прав ромів, розташованим у Будапешті, лордом Лестером Херн-Хіллським, королівським адвокатом, паном Дж. Голдстоном, членом колегії адвокатів Нью-Йорка, та паном Д. Струпекком, адвокатом, практикуючим у Чеській Республіці. Чеський уряд (далі - уряд) був представлений його уповноваженим, паном В. А. Шормом.

3. Заявники стверджували, *поміж іншого*, що при здійсненні свого права на освіту вони стали жертвами дискримінації за ознакою расового або етнічного походження.

4. Скарга була передана на розгляд Другої секції Суду (п. 1 правила 52 Регламенту Суду). У порядку, встановленому п. 1 правила 26 Регламенту, для розгляду справи зі складу Секції була створена Палата (п. 1 статті 27 Конвенції).

5. Ухвалою від 1 березня 2005 року, після розгляду питання щодо прийнятності заяви та її суті (п. 3 правила 54), Палата оголосила заяву частково прийнятною.

6. 7 лютого 2006 року Палата цієї Секції у складі Жан-Поля Коста, *голови*, Андраша Баки, Іренеу Кабрал Баррето, Карела Юнгвірта, Володимира Буткевича, Антонелли Мулароні, Донуте Йочієне, суддів, та Саллі Доллє, секретаря Секції, винесла рішення, в якому вона шістьма голосами проти одного постановила, що не мало місця порушення статті 14 Конвенції в поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1.

7. 5 травня 2006 року заявники звернулися з клопотанням про передання їхньої справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43 Конвенції. 3 липня 2006 року колегія у складі п'яти суддів Великої Палати задовольнила їхнє клопотання.

8. Склад Великої Палати було визначено відповідно до положень пунктів 2 і 3 статті 27 Конвенції та правила 24 Регламенту Суду. На останній стадії наради, Крістак Трая та Хосе Касадеваль, запасні судді, замінили Крістоса Розакіса та Піра Лоренцена, які не змогли взяти участь у подальшому розгляді справи (п. 3 правила 24).

9. Заявники та уряд подали свої зауваження по суті справи. Крім того, надішли коментарі від третіх сторін, якими були різні неурядові організації, а саме, Міжнародна асоціація «Крок за кроком», Ромський освітній фонд та Європейська асоціація досліджень у питаннях дошкільного виховання; Інтерайтс та Х'юмен Райтс Вотч; Міжнародна група із захисту прав меншин, Європейська мережа проти расизму і Європейська інформаційна служба з питань становища ромів; а також Міжнародна федерація за права людини. Голова Палати дозволив кожній з цих організацій подати свої письмові зауваження (п. 2 статті 36 Конвенції та п. 2 правила 44 Регламенту Суду). Уряд відповів на ці зауваження (п. 5 правила 44).

10. Слухання справи у відкритому засіданні проходило в Палаці прав людини в Страсбурзі 17 січня 2007 року (п. 3 правила 59).

На судовому розгляді були присутні:

(a) *від уряду*

Пан В. А. ШОРМ (V.A. SCHORM), *Уповноважений,*
Пані М. КОПСОВА (M. KOPSOVÁ),
Пані З. КАРПОВА (Z. KAPROVÁ),
Пані Й. ЗАПЛЕТАЛОВА (J. ZAPLETALOVÁ),
Пан Р. БАРИНКА (R. BARINKA),
Пан П. КОНУПКА (P. KONŮPKA), *Радники;*

(b) *від заявників*

Лорд ЛЕСТЕР ХЕРН-ХІЛЛСЬКИЙ (LESTER OF HERNE HILL),
королівський адвокат,
Пан Дж. ГОЛДСТОН (J. GOLDSTON),
Пан Д. СТРУПЕК (D. STRUPEK), *Адвокати.*

Суд заслухав звернення Лорда Лестера Херн-Хіллського, пана Голдстона і пана Струпека, а також пана Шорма.

ФАКТИ

I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

11. Інформацію щодо імен і місць проживання заявників надано в додатку.

A. Історична довідка

12. Згідно з документами, доступними на веб-сайті Відділу Ради Європи у справах ромів та кочівників, роми є вихідцями з регіонів, розташованих між Північно-Західною Індією і Іранським нагір'ям. Перші письмові свідчення їхнього прибуття в Європу відносяться до чотирнадцятого століття. На сьогоднішній день в Європі мешкає від восьми до десяти мільйонів ромів. Їх можна зустрінути майже в усіх державах-членах Ради Європи, а в деяких країнах Центральної і Східної Європи вони становлять понад 5% населення. Більшість з них розмовляють циганською мовою («романі»). Цю індоєвропейську мову, незважаючи на безліч варіантів, розуміє значна кількість циган в Європі. Загалом, роми також розмовляють мовою, яка є домінуючою в регіоні, в якому вони мешкають, або навіть декількома мовами.

13. Хоча роми і присутні в Європі з чотирнадцятого століття, часто вони не визнаються більшістю суспільства як повноправний

європейський народ і страждали впродовж своєї історії від знехтування і переслідувань. Кульмінаційною точкою стала спроба їхнього знищення нацистами, які вважали їх нижчою расою. У результаті багатовікового знехтування, багато ромських громад живуть сьогодні в дуже важких умовах і часто є маргіналами в країнах, де вони оселились, а їхня участь у суспільному житті є вкрай обмеженою.

14. У Чеській Республіці роми мають статус національної меншини і відповідно до цього користуються спеціальними правами, пов'язаними з цим статусом. Відповідальність за захист інтересів національних меншин, включаючи ромів, несе Комісія у справах національних меншин при уряді Чеської Республіки – консультативний орган, що не має повноважень виконавчого органу.

Що стосується числа ромів, які на даний час проживають в Чеській Республіці, існує розбіжність між офіційними статистичними даними, основаними на результатах перепису населення, та іншими оцінками. Згідно з останньою оцінкою, результати якої доступні на веб-сайті Комісії у справах національних меншин при уряді Чеської Республіки, на сьогодні циганська громада в країні нараховує між 150 та 300 тис. осіб.

В. Спеціальні школи

15. Згідно з інформацією, наданою урядом Чеської Республіки, спеціальні школи (*zvláštní školy*) були створені після Першої світової війни для дітей з особливими потребами, у тому числі тих, що мають розумові вади або належать до уразливих соціальних груп. Кількість дітей, влаштованих до цих шкіл, продовжувала збільшуватися (з 23 тис. учнів у 1960 році до 59 тис. 301 учнів у 1988 році). У зв'язку з вимогами при вступі до початкових шкіл (*základní školy*) та пов'язаною з ними процедурою відбору, до 1989 року більшість циганських дітей навчалися у спеціальних школах.

16. Відповідно до положень Закону про школи (Закон № 29/1984), законодавчого акту, що застосовується до даної справи, спеціальні школи являли собою одну з категорій спеціалізованих шкіл (*speciální školy*) і були призначені для дітей з розумовими вадами, які не могли навчатися у «звичайних» або спеціалізованих початкових школах. Згідно з законом, рішення про зарахування дитини до спеціальної школи приймалося директором школи за результатами тестів для визначення інтелектуальних здібностей дитини, що проводилися в психолого-педагогічному центрі, та вимагало згоди законного опікуна дитини.

17. Після переходу до ринкової економіки в 1990-х роках, до системи спеціальних шкіл Чеської Республіки було внесено низку змін. Ці зміни торкнулись і освіти ромських дітей. У 1995 році

Міністерство освіти видало розпорядження про надання додаткових уроків учням, які отримали обов'язкову освіту у спеціальній школі. З 1996/97 навчального року в дитячих садках, початкових та спеціальних школах були відкриті підготовчі класи для дітей з несприятливого соціального середовища. У 1998 році Міністерство освіти затвердило альтернативну навчальну програму для дітей циганського походження, які були зараховані до спеціальних шкіл. Щоб допомогти вчителям та полегшити спілкування з родинами, до початкових і спеціальних шкіл були призначені вчителі-асистенти циганського походження. На підставі поправки № 19/2000 до Закону про школи, яка набула чинності 18 лютого 2000 року, учні, які отримали обов'язкову освіту в спеціальній школі, мають право продовжити навчання в середній школі, якщо вони задовольняють вимоги для вступу на обраний ними курс навчання.

18. Згідно з даними, наданими заявниками і отриманими за допомогою анкет, розісланих у 1999 році директорам 8 спеціальних і 69 початкових шкіл міста Острава, загальне число учнів спеціальних шкіл міста Острава становило 1360, з яких 762 (56%) були ромами. З іншого боку, роми становили лише 2,26% від загальної кількості 33372 учнів загальноосвітніх початкових шкіл міста Острава. Крім того, хоча тільки 1,8% учнів нециганського походження були зараховані до спеціальних шкіл, в Оставі частка циганських учнів, зарахованих до таких шкіл, становила 50,3%. Таким чином, в Оставі імовірність направлення до спеціальної школи для ромської дитини була у 27 разів більша, ніж для інших дітей.

За даними Європейського центру моніторингу проблем расизму і ксенофобії (зараз – Агенство Європейського союзу з основних прав людини), більше половини циганських дітей в Чеській Республіці навчаються у спеціальних школах.

Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин зазначив у своїй доповіді від 26 жовтня 2005 року, що, за неофіційними оцінками, роми становлять до 70% учнів спеціальних шкіл.

Нарешті, згідно з порівняльним аналізом даних стосовно п'ятнадцяти країн, включаючи країни Європи, Азії та Північної Америки, зібраних Організацією економічного співробітництва і розвитку в 1999 році та наведених у зауваженнях Міжнародної асоціації «Крок за кроком», Ромського освітнього фонду та Європейської асоціації досліджень у питаннях дошкільного виховання¹, Чеська Республіка посідає друге місце в таблиці країн за кількістю дітей з фізіологічними порушеннями, влаштованих до спеціальних

---

1. P. Evans (2004), "Educating students with special needs: A comparison of inclusion practices in OECD countries", Education Canada 44 (1): 32-35.

шкіл, і третє місце за кількістю дітей з труднощами в навчанні, влаштованих до таких шкіл. Крім того, з восьми країн, які подали дані про навчання дітей, труднощі яких обумовлюються соціальними факторами, лише Чеська Республіка використовувала для цього спеціальні школи. В інших країнах для навчання таких дітей використовувалися майже виключно звичайні школи.

С. Обставини даної справи

19. У період з 1996 до 1999 року заявники були направлені до спеціальних шкіл Острави або відразу, або після певного часу навчання у звичайній початковій школі.

20. Матеріали справи вказують на те, що батьки заявників погодились із зарахуванням своїх дітей до спеціальних шкіл, а у деяких випадках безпосередньо звернулися з клопотанням про це. Згода підтверджувалася підписанням попередньо заповненого формуляра заяви. У випадку заявників № 12 і №16 формуляри датовані пізнішим числом, ніж рішення про направлення дітей до спеціальних шкіл. В обох випадках дата була виправлена від руки, а в одному з формулярів виправлення супроводжувалося позначкою вчителя про друкарську помилку.

Рішення про зарахування приймалися потім директорами відповідних спеціальних шкіл з посиланням на рекомендації психолого-педагогічних центрів, де заявники проходили психологічні тести. Особисті справи заявників, що зберігалися в школах, містили звіти про тестування, в тому числі результати тестів із зауваженнями експертів, малюнки дітей, а в ряді випадків, анкети для батьків.

Письмові рішення про зарахування до спеціальної школи надсилалися батькам дітей. У них містилася інформація про право на оскарження, право, яким ніхто з них не скористався.

21. 29 червня 1999 року заявники отримали лист від шкільної адміністрації, в якому йшлося про можливість переходу зі спеціальної школи до звичайної початкової школи. Здається, що четверо із заявників (№ 5, 6, 11 та 16 – див. у додатку) успішно пройшли тести і перейшли до звичайних загальноосвітніх шкіл.

22. Під час процедур перегляду і оскарження рішень, про які йдеться нижче, заявників представляв адвокат, який діяв на підставі письмових довіреностей, підписаних їхніми батьками.

1. Клопотання про перегляд рішень за межами формальної процедури оскарження

23. 15 червня 1999 року всі заявники, крім тих, що вказані в додатку під номерами 1, 2, 10, і 12, звернулися до Управління освіти (*Školský úřad*) міста Острава з клопотанням про перегляд, за межами

формальної процедури оскарження (*přezkoumání mimo odvolací řízení*), адміністративних рішень про їхнє направлення до спеціальних шкіл. Вони стверджували, що їхні розумові здібності не були перевірені у відповідний спосіб і що їхні представники не були належним чином поінформовані про наслідки надання згоди на влаштування до спеціальної школи. Тому вони просили Управління освіти скасувати оскаржувані рішення, які, на їхню думку, не відповідали вимогам законодавства і порушували їхнє право на освіту без будь-якої дискримінації.

24. 10 вересня 1999 року Управління освіти повідомило заявникам, що, оскільки оспорювані рішення відповідають вимогам законодавства, умови для їх перегляду за межами процедури оскарження в їхньому випадку не дотримані.

2. Оскарження в Конституційному суді

25. 15 червня 1999 року заявники, зазначені в додатку під номерами з 1 до 12, подали заяву до Конституційного суду, в якій вони скаржилися, крім іншого, на *de facto* дискримінаційний характер принципів функціонування системи спеціальної освіти. У зв'язку з цим вони посилалися, зокрема, на статті 3 і 14 Конвенції та на статтю 2 Протоколу № 1. Визнаючи той факт, що вони не оскаржили рішення про їхнє направлення до спеціальних шкіл, вони стверджували, що їх не було достатньою мірою поінформовано про наслідки зарахування до спеціальних шкіл, а також (стосовно питання про вичерпання засобів правового захисту), що їхня справа стосується триваючих порушень і питань, які виходять далеко за межі їхніх особистих інтересів.

Обґрунтовуючи подання апеляції, заявники пояснили, що вони були зараховані до спеціальних шкіл згідно з практикою, яка була впроваджена з метою реалізації відповідних норм законодавства. На їхню думку, ця практика призвела *de facto* до расової сегрегації та дискримінації, які знайшли своє відображення в існуванні двох окремо організованих систем освіти для представників різних расових груп, а саме спеціальних шкіл для ромів і «звичайних» початкових шкіл для більшості населення. Така відмінність у поводженні не була обумовлена будь-якими об'єктивними і розумними причинами, принижувала їхню гідність, а також позбавила їх права на освіту (оскільки рівень програми навчання в спеціальних школах був нижчим, ніж в інших школах, учні зі спеціальних шкіл не могли повернутися до загальноосвітніх початкових шкіл або здобути середню освіту, окрім як у професійно-технічних навчальних закладах). Стверджуючи, що вони отримали недостатню освіту і що їхню людську гідність було принижено, заявники просили Конституційний суд (*Ústavní soud*) визнати порушення їхніх прав, скасувати рішення

про направлення до спеціальних шкіл, наказати відповідачам (відповідним спеціальним школам, Управлінню освіти міста Острава і Міністерству освіти) утримуватися від подальших порушень їхніх прав та відновити *status quo ante*, пропонуючи їм додаткові заняття.

26. У своїх письмових зауваженнях, поданих до Конституційного суду, відповідні спеціальні школи вказали на те, що всі заявники були зараховані до шкіл на підставі рекомендацій психолого-педагогічного центру та за згодою їхніх представників. Крім того, хоча всі представники і були поінформовані про відповідні рішення, жоден з них не опротестував їх. Згідно з інформацією, наданою школами, представникам заявників було повідомлено про відмінності між програмами спеціальних і загальноосвітніх початкових шкіл. В школах регулярно проводилися наради викладачів для оцінки успішності учнів (з метою їх можливого переведення до звичайної початкової школи). Також було вказано на те, що деяким заявникам (у додатку під номерами з 5 до 11) було повідомлено про можливість їх переведення до загальноосвітньої початкової школи.

Управління освіти вказало у своїх письмових зауваженнях на те, що спеціальні школи є юридичними особами, що оспорювані рішення містили в собі інформацію про право на оскарження і що заявники ні на якому етапі не зв'язувалися з інспекцією шкіл.

Міністерство освіти заперечувало будь-яку дискримінацію і вказувало на тенденцію досить негативного ставлення до роботи шкіл з боку батьків циганських дітей. Воно стверджувало, що кожному зарахуванню до спеціальної школи передувала оцінка інтелектуального потенціалу дитини і що згода батьків була вирішальним фактором. Крім того, воно зазначило, що в школах міста Острава працює вісімнадцять учителів-асистентів з-поміж ромів.

27. У своїх заключних письмових зауваженнях заявники вказали, (i) що в їхніх особових справах, які зберігалися в школах, не було нічого, що свідчило би про здійснення регулярного контролю за їхніми результатами навчання з метою можливого переведення до звичайної початкової школи, (ii) що в звітах з психолого-педагогічних центрів не міститься жодної інформації про використані тести, (iii) що рекомендації стосовно зарахування до спеціальних шкіл обумовлювалися недостатнім володінням чеською мовою, надмірно терпимим ставленням до поведінки дітей з боку батьків або несприятливим соціальним середовищем. Вони також заявили, що прогалини в їхній освіті унеможливлювали на практиці їх переведення до загальноосвітньої початкової школи і що соціальні або культурні відмінності не можуть бути виправданням стверджуваної різниці у поводженні.

28. 20 жовтня 1999 року Конституційний суд відхилив апеляцію заявників, частково тому, що вона була явно необґрунтованою, і

частково тому, що він був некомпетентний її розглядати. Разом з тим Суд закликав компетентні органи провести ретельний і конструктивний аналіз пропозицій заявників.

(а) Що стосується скарги на порушення прав заявників у результаті їхнього зарахування до спеціальних шкіл, Конституційний суд постановив, що оскільки в апеляційній заяві йдеться тільки про п'ять рішень, він некомпетентний розглядати справи тих заявників, які не оскаржили відповідні рішення.

Що стосується п'яти заявників, які подали апеляцію до Конституційного суду на рішення про зарахування до спеціальних шкіл (в додатку заявники № 1, 2, 3, 5 та 9), Конституційний суд вирішив не брати до уваги той факт, що вони не оскаржили ці рішення у звичайному порядку, погодившись з тим, що предмет їхніх позовів до Конституційного суду виходить за межі їхніх особистих інтересів. Однак, він дійшов висновку, що ніщо в матеріалах, якими він володіє, не вказує на те, що відповідні законодавчі положення тлумачились або застосовувалися з порушенням Конституції, оскільки рішення приймалися директорами шкіл, наділеними необхідними повноваженнями, на основі рекомендацій психолого-педагогічних центрів і за згодою законних представників заявників.

(б) Що стосується скарг на недостатній контроль за результатами навчання заявників і на расову дискримінацію, Конституційний суд зазначив, що до його завдань не входить оцінка загального соціального контексту, і вказав на те, що заявники не надали конкретних доказів на підтримку своїх звинувачень. Він також зазначив, що заявники мали право на оскарження рішень про зарахування до спеціальних шкіл, але не скористалися ним. Що стосується заперечення про те, що їм було надано недостатньо інформації про наслідки зарахування до спеціальної школи, Конституційний суд вважає, що представники заявників могли отримати цю інформацію, підтримуючи зв'язок зі школами, і що ніщо в матеріалах справи не вказує на те, що вони були зацікавлені у переведенні дітей до звичайної початкової школи. Тому Конституційний суд постановив, що ця частина позову була явно необґрунтованою.

II. ВІДПОВІДНЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І ПРАКТИКА

А. Закон «Про школи» 1984 року (Закон №29/1984 – скасований Законом №561/2004, який набув чинності 1 січня 2005 року)

29. До 18 лютого 2000 року пункт 1 статті 19 Закону «Про школи» передбачав, що для отримання середньої шкільної освіти учні повинні успішно завершити початкову шкільну освіту.

Після ухвалення поправки №19/2000, яка набула чинності 18 лютого 2000 року, пункт 1 статті 19 передбачав, що для отримання середньої освіти учні повинні завершити обов'язкову початкову освіту та продемонструвати під час процедури прийому, що вони задовольняють вимоги обраного ними курсу.

30. Пункт 1 статті 31 передбачав, що спеціальні школи призначені для дітей з «розумовими вадами» (*rozumové nedostatky*), які не дозволяють їм навчатися за програмою звичайних початкових шкіл або спеціалізованих шкіл (*speciální základní škola*), призначених для дітей, що страждають сенсорними порушеннями, мають певні захворювання або є інвалідами.

В. Закон «Про школи» 2004 року (Закон №561/2004)

31. Цей новий закон не передбачає спеціальних шкіл у тій формі, в якій вони існували до набуття ним чинності. Початкова освіта надається тепер початковими і спеціалізованими початковими школами, причому останні призначені для дітей з важкими розумовими вадами або багатьма розладами, а також для дітей-аутистів.

32. Стаття 16 містить положення, що регулюють надання освіти дітям з особливими освітніми потребами. Вони визначаються в пункті 1 як діти, що страждають будь-якими розладами, мають проблеми зі здоров'ям або є соціально неблагополучними. Пункт 4 статті 16 передбачає, що для цілей закону дитина є соціально неблагополучною, зокрема, якщо вона походить із сім'ї з низьким соціально-культурним статусом або перебуває під загрозою соціально-паталогічного явища. Пункт 5 передбачає, що існування особливих освітніх потреб має оцінюватися психолого-педагогічним центром.

33. Закон також передбачає, крім іншого, створення посад асистентів викладача, реалізацію індивідуальних навчальних програм, організацію підготовчих класів для соціально неблагополучних дітей до отримання ними обов'язкової шкільної освіти, та додаткових занять для учнів, які не отримали базової освіти.

С. Декрет №127/1997 про спеціалізовані школи (скасований Декретом №73/2005, який набув чинності 17 лютого 2005 року)

34. У пункті 4 статті 2 Декрету було визначено, що для учнів з розумовими вадами існують наступні типи навчальних закладів: спеціалізовані дитячі садки (*speciální mateřské školy*), спеціальні школи, допоміжні школи (*potocné školy*), професійні училища (*odborná učiliště*) та школи практичного навчання (*praktické školy*).

35. У пункті 2 статті 6 передбачалось, що якщо впродовж навчання в школі відбувалися зміни в характері розладів учня, або якщо спеціалізована школа більш не відповідала ступеню його розладів, директор школи, в якій навчається учень, повинен, після розмови з легальним представником, рекомендувати перевести його до іншої спеціалізованої школи або до звичайної школи.

36. Пункт 1 статті 7 передбачав, що рішення про зарахування або переведення учня, поміж іншого, в спеціальну школу має прийматися директором школи за умови, що законні опікуни дадуть на це свою згоду. Пункт 2 статті 2 передбачав, що пропозиція про зарахування учня, крім іншого, до спеціальної школи може бути направлена директору школи законними опікунами учня, школою, в якій він навчається, психолого-педагогічним центром, лікарнею або клінікою, органом у справах сім'ї і дітей, медичним центром, тощо. У тому разі, якщо учень не був зарахований до спеціальної школи, директор школи мав, відповідно до пункту 3 статті 7, повідомити про своє рішення законного опікуна учня і компетентний орган управління освітою або муніципальні органи за місцем постійного проживання учня. Компетентний орган управління освітою повинен був, після консультацій з муніципальними органами, запропонувати школу, в якій учень отримуватиме обов'язкову освіту. Пункт 4 статті 7 передбачав, що психолого-педагогічний центр мав зібрати всі документи, необхідні для прийняття рішення, та рекомендувати директору тип школи.

D. Декрет №73/2005 про освіту дітей, школярів і студентів з особливими освітніми потребами та освіту обдарованих дітей, школярів і студентів

37. Стаття 1 даного Декрету передбачає, що школярі і студенти з особливими освітніми потребами повинні отримувати освіту за допомогою заходів підтримки, які виходять за межі або відрізняються від індивідуальних навчальних і організаційних заходів, що пропонуються загальноосвітніми школами.

38. Стаття 2 передбачає, що діти, чії особливі освітні потреби були визначені за допомогою психолого-педагогічних експертиз, які здійснювалися педагогічним консультативним центром, повинні отримувати спеціальну освіту, якщо вони мають чіткі і безперечні потреби, які вимагають їх влаштування до системи спеціальної освіти.

Е. Національна практика у період, про який йдеться в справі

1. Психологічна експертиза

39. Тестування розумових здібностей у психолого-педагогічному центрі за згодою законних опікунів дитини не було ні обов'язковим, ні автоматичним. Рекомендації щодо проходження дитиною тестування робилися, як правило, вчителями – коли дитина вступала до школи, або коли труднощі виявлялися під час її навчання у звичайній початковій школі – чи педіатрами.

40. За словами заявників, які у свою чергу посилалися на фахівців у цій галузі, здається, що найчастіше використовувалися різні варіанти шкали вимірювання інтелекту Векслера (PDW та WISC-III), а також тести Стенфорд-Біне. Посилаючись на думки різних експертів, у тому числі педагогів, психологів та голови Відділу спеціальних шкіл при Міністерстві освіти Чехії (на посаді у лютому 1999 року), заявники стверджували, що тести, які використовувалися, не були ні об'єктивними, ні надійними, оскільки вони були розроблені лише для чеських дітей і не були останнім часом стандартизовані або схвалені для використання стосовно циганських дітей. Крім того, не було вжито заходів для того, щоб допомогти циганським дітям подолати культурні і мовні перешкоди під час тестів. Також не існувало жодних вказівок, які обмежували би свободу розсуду, яка надавалася при проведенні тестування та інтерпретації результатів. Заявники також привернули увагу до звіту чеської шкільної інспекції від 2002 року, в якому зазначалося, що діти без будь-яких значних розумових вад продовжують направлятися до спеціальних шкіл.

41. У доповіді, поданій Чеською Республікою 1 квітня 1999 року відповідно до пункту 1 статті 25 Рамкової конвенції про захист національних меншин, зазначалося, що психологічні тести «розроблені для більшості населення і не враховують особливостей ромів».

Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції зазначив у своїй першій доповіді по Чеській Республіці, яка була оприлюднена 25 січня 2002 року, що хоча ці школи і були призначені для розумово відсталих дітей, виявилось, що багато циганських дітей, які не мали розумових вад, були направлені до них з причини реальних або уявних мовних і культурних відмінностей між ромами і більшістю населення. Комітет підкреслив, що «направлення дітей до спеціальних шкіл має

відбуватися лише тоді, коли це абсолютно необхідно, і завжди на основі послідовного, об'єктивного і всебічного тестування».

У своїй другій доповіді по Чеській Республіці, опублікованій 26 жовтня 2005 року, Консультативний комітет відзначив: «Тести і методи, що використовуються для оцінки інтелектуальних здібностей дітей при вступі до школи, були переглянуті для того, щоб запобігти їх застосуванню на шкоду циганських дітей.» Однак, він із занепокоєнням зазначив, що «перегляд психологічних тестів, які використовуються у даному контексті, не мав помітних результатів. За неофіційними даними, роми становлять до 70% учнів [спеціальних] шкіл, а це – з урахуванням частки ромського населення – ставить під сумнів правильність тестів і відповідних методів, що застосовуються на практиці».

42. У своїй доповіді по Чеській Республіці від 21 березня 2000 року, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) відзначила, що, за повідомленнями, направлення циганських дітей до спеціальних шкіл здійснюється часто майже автоматично. Згідно з ЄКРН, погані результати, отримані цими дітьми під час дошкільних тестів на виявлення здібностей, можна пояснити тим фактом, що в Чехії більшість циганських дітей не відвідують дитячі садки. Тому ЄКРН вважає, що практика направлення циганських дітей до спеціальних шкіл для осіб з розумовою відсталістю повинна бути докладно вивчена для того, щоб тести, які використовуються, були справедливими, і щоб справжні здібності кожної дитини були оцінені у належний спосіб.

У своїй наступній доповіді по Чеській Республіці, опублікованій у червні 2004 року, Комісія зазначила, що тест, розроблений чеським міністерством освіти для оцінки рівня інтелектуального розвитку дитини, не був обов'язковим, а являв собою лише один із інструментів і методів, рекомендованих педагогічними консультативними центрами.

43. У своїй заключній доповіді про права ромів, синті та кочових народів в Європі від 15 лютого 2006 року Комісар з прав людини зазначив: «Циганські діти часто зараховуються до класів для дітей з особливими потребами без адекватної психологічної та педагогічної оцінки, оскільки реальними критеріями явно є їхнє етнічне походження».

44. Відповідно до зауважень, поданих Міжнародною асоціацією «Крок за кроком», Ромським освітнім фондом та Європейською асоціацією досліджень у питаннях дошкільного виховання, в країнах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, як правило, бракує визначення на національному рівні поняття «відсталість» (у зв'язку з влаштуванням учнів до спеціальних шкіл) і використовується визначення, в якому деякі форми відсталості пов'язані з соціально-культурним середовищем дитини, що створює умови для

дискримінаційної практики. Дані про дітей з обмеженими можливостями отримуються, здебільшого, з адміністративних джерел, а не шляхом ретельної оцінки фактичних якостей дитини. Таким чином, застосування оспорюваних методів і єдиного тесту були широко поширені в 1990-х роках.

У зауваженнях стверджується, що оцінювання циганських дітей, яке здійснювалося в районі міста Острава з метою їх направлення до спеціальних шкіл, суперечило ефективним показникам такого оцінювання, які були добре відомі в середині 1990-років, як, наприклад, показники, опубліковані в 1987 році Національною асоціацією з питань освіти дітей молодшого віку (США). Сьогодні ці показники пов'язують із Глобальним альянсом з питань освіти дітей молодшого віку, до якого увійшли різні організації країн Європи і, зокрема, Чеської Республіки. До таких показників належать: етичні принципи здійснення оцінки; використання інструментів оцінки за їхнім призначенням і у спосіб, що задовольняв би професійним критеріям якості; здійснення оцінки з урахуванням вікових та інших характеристик дитини; визначення значення предмета оцінки з точки зору розвитку та освіти дитини; використання отриманих у результаті оцінки даних для розуміння та поліпшення процесу навчання; збір даних у реалістичному контексті і в ситуаціях, що відображають реальні здібності дитини; використання різних джерел для отримання даних під час оцінювання; постійний зв'язок між перевітками та послідовним контролем; обмеження використання стандартизованих індивідуальних тестів; надання достовірної інформації персоналу та сім'ям, яких безпосередньо торкається процес оцінювання.

Таким чином, при оцінюванні здібностей циганських дітей в районі міста Острава не враховувалися ні мова та культура дітей, ні їхній попередній досвід навчання, ні незнання вимог і умов проведення тестування. Дані отримувалися з одного, а не декількох джерел. Тестування проводилося за один раз. Дані не були отримані в реалістичному або достовірному контексті, в якому діти могли би продемонструвати свої знання і здібності. Тестування проводилося, головним чином, в індивідуальному порядку з використанням норм і критеріїв, розроблених для інших груп населення.

За дослідженнями, наведеними у зауваженнях (UNICEF Innocenti Insight (2005); Save the Children (2001), *Denied a future? The right to education of Roma/Gypsy and Traveller children*; D.J. Losen and G. Orfield (2002), *Introduction: Racial inequity in special education*, Cambridge, MA: Harvard Education Press), надмірно часте направлення окремих груп учнів до спеціальних навчальних закладів пояснюється цілою низкою чинників, у тому числі "несвідомими расовими забобонами з боку адміністрації шкіл, значною нерівністю у розподіленні ресурсів, наданням невинноватого великого значення показнику IQ та іншим

інструментам оцінювання, неадекватним реагуванням педагогів на тиск, пов'язаний із впливом результатів тестування на подальше життя дитини, нерівністю можливостей батьків, які належать до групи меншин, та персоналу шкіл". Таким чином, направлення дітей до спеціальних шкіл за результатами психологічного тестування часто відбиває расові упередження у відповідному суспільстві.

45. Уряд зазначив, що у цей час здійснюється уніфікація європейських норм, які застосовуються психологами, і що державні органи вжили всіх розумних заходів для того, щоб психологічні тести проводилися кваліфікованими фахівцями з вищою освітою із застосуванням новітніх професійних та етичних стандартів в галузі їхньої спеціалізації. Крім того, дослідження, проведене в 1997 році чеськими фахівцями на замовлення міністерства освіти, показало, що результати, досягнуті циганськими дітьми під час проходження ними стандартних тестів на визначення рівня інтелекту (WISC-III), лише незначно нижчі у зіставленні з результатами чеських дітей нециганського походження (на один пункт шкали IQ).

2. Згода на направлення до спеціальної школи

46. Стаття 7 Декрету №127/1997 про спеціальні школи визначає згоду законних опікунів як неодмінну умову для направлення дитини до спеціальної школи. Заявники зазначили, що чеське законодавство не вимагало надання згоди в письмовій формі. Також не вимагалось надавати наперед інформацію про програму навчання в спеціальній школі або про наслідки направлення дитини до такої школи.

47. У своїй доповіді по Чеській Республіці, опублікованій у березні 2000 року, ЄКРН зазначила, що батьки-роми часто виступають за направлення своїх дітей до спеціальних шкіл, почасти, щоб уникнути насильства з боку нециганських дітей у звичайних школах та ізоляції дитини від інших циганських дітей, а почасти з причини відносно низького рівня інтересу до освіти взагалі.

У своїй доповіді по Чеській Республіці, опублікованій у червні 2004 року, ЄКРН зазначила, що при прийнятті рішення про надання згоди батькам циганських дітей продовжує «бракувати інформації про довгострокові негативні наслідки направлення дітей до спеціальних шкіл», які часто «подавались їм як можливість для їхніх дітей отримувати особливу увагу і залишатися з іншими циганськими дітьми».

48. Відповідно до інформації, отриманої Міжнародною федерацією за права людини від її чеської філії, багато шкіл в Чеській Республіці не бажають приймати циганських дітей. Це небажання пояснюється реакцією батьків нециганських дітей, які, у багатьох випадках, забирають своїх дітей із змішаних шкіл, тому що вони побоюються, що рівень освіти в школі знизиться із прибуттям циганських дітей, або,

просто кажучи, через упереджене ставлення до ромів. Саме в цьому контексті циганські діти проходять тести для оцінення їхньої здатності навчатися за звичайною шкільною програмою, після чого батьки-роми заохочуються віддавати своїх дітей до спеціальних шкіл. Вибір батьків віддати своїх дітей до спеціальної школи, коли вони дійсно вирішують це зробити, відповідає бажанню адміністрації звичайних шкіл не зараховувати багато циганських дітей, оскільки це може спонукати батьків учнів нециганського походження переводити своїх дітей до інших шкіл.

3. Наслідки

49. Учні спеціальних шкіл навчаються за спеціальною програмою, яка, як передбачається, є адаптованою до їхніх інтелектуальних здібностей. Після закінчення курсу обов'язкової освіти в школі цього типу, вони можуть продовжити навчання у професійному училищі, або, з 18 лютого 2000 року, в інших типах середніх шкіл (за умови, що вони будуть у змозі під час вступних тестів задовільнити вимоги зарахування на обраний ними курс).

Крім того, пункт 2 статті 6 Декрету №127/1997 передбачає, що, якщо впродовж навчання в школі відбулися зміни в характері розладів учня, або якщо спеціалізована школа більш не відповідає ступеню розладів учня, директор цієї школи повинен, після бесіди з законним опікуном учня, рекомендувати перевести його до іншої спеціалізованої школи або до звичайної школи.

50. У своїй заключній доповіді про права ромів, сінті та кочових народів в Європі від 15 лютого 2006 року Комісар з прав людини зазначив: "Направлення цих дітей до спеціальних шкіл або класів часто означає, що вони навчаються за програмою нижчого рівня, ніж програми звичайних шкіл, а це зменшує їхні можливості для здобуття подальшої освіти та працевлаштування в майбутньому. Автоматичне направлення циганських дітей до класів для дітей з особливими потребами, скоріше за все, посилить стигматизацію циганських дітей як менш розумних і менш здібних. У той же час, роздільне навчання позбавляє як циганських, так і нециганських дітей можливості пізнати один одного і навчитися жити як рівноправні громадяни. Це виключає циганських дітей із життя суспільства на самому початку їхнього життя, що збільшує ризик потрапити до замкнутого кола маргіналізації."

51. Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин зазначив у своїй другій доповіді по Чеській Республіці, опублікованій 26 жовтня 2005 року, що направлення до спеціальної школи "ускладнює циганським дітям доступ до наступних рівнів освіти, таким чином зменшуючи їхні шанси на інтеграцію в суспільство. Хоча законодавство більш не

заважає дітям переходити зі спеціальних до звичайних середніх шкіл, рівень освіти, який пропонується спеціальними школами, як правило, не дозволяє їм упоратися з вимогами середніх шкіл, у результаті чого більшість з них кидають школи”.

52. Відповідно до зауважень, поданих Міжнародною асоціацією «Крок за кроком», Ромським освітнім фондом та Європейською асоціацією досліджень у питаннях дошкільного виховання, направлення дітей до сегрегаційних спеціальних шкіл є прикладом дуже раннього «поділу» учнів на групи за здібностями (“tracking”), у цьому випадку шляхом направлення дітей, які сприймаються як «нездібні» або «безперспективні», до спеціальних шкіл у ранньому віці. Така практика посилює нерівність у галузі освіти, оскільки має дуже негативний вплив на результати навчання дітей із неблагополучних сімей (див., зокрема, повідомлення Комісії Європейського співтовариства Раді Європейського співтовариства та Європейському парламенту про ефективність і справедливість європейської системи освіти і професійної підготовки (документ СОМ/2006/0481, 8 вересня 2006 року)). Довгострокові наслідки поділу учнів на групи за здібностями включають прямування учнів до менш престижних форм освіти та професійної підготовки, а також залишення учнями школи на ранніх етапах навчання. Отже, такий підхід сприяє створенню соціальної моделі неспроможності та невдачі.

53. У своїх зауваженнях, поданих до Суду, Міжнародна група з захисту прав меншин, Європейська мережа проти расизму та Європейська ромська інформаційна служба зазначили, що діти в спеціальних школах навчаються за спрощеною програмою, яка визнається відповідною до їхнього нижчого рівня розвитку. Так, наприклад, в Чеській Республіці від дітей у спеціальних школах не вимагається знати алфавіт та цифри від 1 до 10 до третього або четвертого класу, у той час, як їхні ровесники у звичайних школах здобувають ці знання вже у першому класі.

III. ДЖЕРЕЛА ПРАВА РАДИ ЄВРОПИ

A. Комітет міністрів

Рекомендація № R (2000) 4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про освіту дітей ромів/циган у Європі (ухвалена Комітетом міністрів на 696-му засіданні заступників міністрів від 3 лютого 2000 року)

54. Рекомендація передбачає наступне:

“Комітет міністрів, відповідно до пункту *b статті* 15 Статуту Ради Європи,

Беручи до уваги, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами і що цієї мети можна досягти, зокрема, спільними діями в сфері освіти;

Визнаючи, що існує нагальна потреба розбудувати нові підвалини майбутніх освітніх стратегій щодо дітей ромів/циган в Європі, зокрема з огляду на високий рівень неписьменності або напівписьменності серед них, високий рівень відсіву, низький відсоток дітей, що закінчують початкову школу, і стабільність таких факторів, як погане відвідування школи;

Звертаючи увагу на те, що проблеми, з якими стикаються роми/цигани у сфері шкільного навчання, є передусім результатом тривалої освітньої політики минулого, яка призводила або до асиміляції, або до сегрегації дітей ромів/циган в школі через те, що вони були «соціально й культурно відсталими»;

Беручи до уваги, що несприятливе становище ромів/циган в Європейських суспільствах не можна змінити доти, доки дітям ромів/циган не буде гарантовано рівність можливостей у сфері освіти;

Беручи до уваги, що освіта дітей ромів/циган має стати пріоритетом національних політик на користь ромів/циган;

Пам'ятаючи, що політики, спрямовані на розв'язання проблем, які стоять перед ромами/циганами у сфері освіти, мають бути всебічними, базуватися на визнанні того факту, що проблема навчання в школі для дітей ромів/циган пов'язана з цілою низкою інших факторів і передумов, зокрема економічного, соціального й культурного характеру, а також із боротьбою з расизмом і дискримінацією;

Пам'ятаючи, що освітні політики на користь дітей ромів/циган мають спиратися на активну політику щодо освіти дорослих і професійної освіти;

...

Рекомендує урядам держав-членів у проведенні їхніх освітніх політик:

–керуватися принципами, викладеними в Додатку до цієї рекомендації;

–за допомогою національних каналів довести цю рекомендацію до відома відповідних зацікавлених державних установ.”

55. Відповідні розділи додатку до Рекомендації № R (2000) 4 передбачають наступне:

“Керівні принципи освітньої політики щодо дітей ромів/циган в Європі

I. Структури

1. Освітнім політикам щодо дітей ромів/циган в Європі слід надавати підтримку відповідними ресурсами і гнучкими структурами, які потрібні для розуміння різноманітності населення ромів/циган в Європі та які враховують існування груп ромів/циган, що ведуть кочовий або напівкочовий спосіб життя. Можливо, для цього слід передбачити застосування дистанційного навчання, що базується на нових комунікаційних технологіях.

2. Потрібно наголосити на потребі ліпшої координації на міжнародному, національному, регіональному й місцевому рівнях, щоб уникнути розпорошення зусиль і сприяти спільній діяльності.

3. Для цього держави-члени мають забезпечити, щоб міністерства освіти з розумінням ставилися до питань освіти дітей ромів/циган.

4. З метою забезпечити дітям ромів/циган доступ до шкіл треба всіляко розвивати схеми дошкільної освіти й робити їх доступними для них.

5. Особливу увагу слід також приділяти забезпеченню тіснішого зв'язку з батьками, використовуючи при цьому за потреби посередників із громади ромів/циган, що може сприяти в майбутньому конкретним кар'єрним можливостям. Батькам треба давати спеціальну інформацію та консультації про потребу освіти, а також про механізми підтримки, які муніципалітети можуть запропонувати сім'ям. Між батьками і школами повинно існувати взаєморозуміння. Відсторонення батьків, а також брак знань і освіти (навіть неписьменність) теж заважають дітям користуватися можливостями освітньої системи.

6. Щоб діти ромів/циган могли користуватися рівними можливостями в школі, зокрема через проведення позитивних акцій, слід створити відповідні допоміжні структури.

7. З метою зменшити відстань між учнями-ромами/циганами і більшістю учнів державам-членам пропонується забезпечити умови для втілення наведених вище політик і домовленостей у життя.

II. Навчальні плани і навчальні матеріали

8. Освітні політики на користь дітей ромів/циган мають проводитися в рамках більш широких міжкультурних політик з урахуванням особливих рис культури романі та несприятливого становища багатьох ромів/циган у державах-членах.

9. Тому навчальний план у цілому і навчальні матеріали треба будувати таким чином, щоб урахувати культурну ідентичність дітей ромів/циган. Історію та культуру романі треба вводити в навчальні матеріали з метою відобразити культурну ідентичність дітей ромів/циган. Слід заохочувати участь представників громади ромів/циган у розробленні навчальних матеріалів з історії, культури або мови ромів/циган.

10. Але держави-члени мають гарантувати, що це не призведе до введення окремих навчальних планів, що може спричинити організацію окремих класів.

11. Держави-члени повинні також заохочувати розроблення навчальних матеріалів, що базуються на перевірній практиці, щоб допомогти вчителям в їхній щоденній роботі з учнями-ромами/циганами.

12. У країнах, де розмовляють мовою романі, дітям ромів/циган слід пропонувати можливість навчатись у школі рідною мовою.

III. Набір і підготовка вчителів

13. Щоб допомогти майбутнім учителям ліпше розуміти учнів-ромів/циган, важливо дати їм спеціальні знання та підготовку. Проте освіта дітей ромів/циган має залишатися невід'ємною частиною загальної освітньої системи.

14. Треба залучати громаду ромів/циган до розроблення таких навчальних планів і до безпосередньої участі в передачі інформації майбутнім учителям.

15. Слід підтримувати підготовку й набір учителів з громади ромів/циган.

...”

В. Парламентська асамблея*1. Рекомендація № 1203 (1993) про циган в Європі*

56. Парламентська асамблея зробила, крім іншого, наступні загальні зауваження:

“1. Однією з цілей Ради Європи є сприяння створенню справжньої європейської культурної самобутності. В Європі співіснують багато різних культур, і всі вони, у тому числі культури меншин, сприяють культурному розмаїттю в Європі, збагачуючи його.

2. Особливе місце з-поміж національних меншин посідають цигани. Не маючи власної країни, вони живуть розпорошено по всій Європі і є справжньою європейською меншиною, яка, однак, не вписується у визначення національних чи лінгвістичних меншин.

3. Як меншина, яка не має власної території, цигани значною мірою сприяють культурному розмаїттю Європи. У різних частинах Європи вони роблять різний внесок. Тут може йтися про їхню мову і музику, але також про їхні промисли і ремесла.

4. Зі вступом до Ради Європи центрально-та східноєвропейських держав число циган, які живуть на території Ради Європи, значно зросло.

5. Нетерпимість до циган існувала впродовж століть. Проте, спалахи расової або соціальної ворожнечі виникають все більш і більш регулярно, а напружені відносини між громадами призвели до скрутного становища, в якому більшість циган опинилися сьогодні.

6. Повага до індивідуальних і основних прав циган, а також до їхніх прав як меншини, має істотне значення для поліпшення їхнього становища.

7. Гарантування рівних прав, рівних можливостей, рівного поводження, а також заходи щодо поліпшення їхнього становища уможливають відродження циганської мови і культури, збагачуючи таким чином європейське культурне розмаїття.

8. Гарантування здійснення прав і свобод, викладених у статті 14 Європейської конвенції з прав людини, має важливе значення для циган, оскільки це дозволяє їм відстоювати свої індивідуальні права..

...”

57. У тому, що стосується освіти, в Рекомендації заявляється :

“...

vi. існуючі європейські програми підготовки вчителів для циган повинні бути розширені;

vii. особлива увага має приділятися освіті жінок у цілому, а також освіті матерів з малими дітьми;

viii. слід заохочувати талановитих молодих циган до отримання освіти та виконання ролі посередників між циганами та більшістю населення;

...”

2. Рекомендація №1557 (2002) про правове становище ромів в Європі

58. У цій Рекомендації заявляється, поміж іншого:

“..."

3. Сьогодні роми як і раніше піддаються дискримінації, маргіналізації і сегрегації. Дискримінація поширена в усіх сферах суспільного та приватного життя, включаючи доступ до громадських місць, освіти, зайнятості, медичного обслуговування і житла, а також питання перетину кордонів і процедуру надання притулку. Маргіналізація, економічна та соціальна сегрегація ромів перетворюються на етнічну дискримінацію, яка зазвичай вражає найуразливіші соціальні групи..

4. Роми являють собою особливу групу меншин, оскільки вони мають подвійний статус меншості. Вони є етнічною спільнотою і більшість із них належать до соціально незахищених верств суспільства.

...

15. Рада Європи може і повинна відігравати важливу роль у поліпшенні правового статусу, рівності і умов життя ромів. Асамблея закликає держави-члени до виконання шести умов, необхідних для поліпшення становища ромів в Європі:

...

c. забезпечити рівне ставлення до циганської меншини, як до етнічної чи національної меншості, в галузях освіти, зайнятості, житла, охорони здоров'я та громадських послуг. Держави-члени повинні приділити особливу увагу:

- i. забезпеченню рівних можливостей ромів на ринку праці;
- ii. наданню можливостей циганським учням отримати освіту всіх рівнів: від дитячого садка до університету;
- iii. розробці конструктивних заходів із працевлаштування ромів у сфері комунальних послуг, що мають безпосереднє відношення до громади ромів, наприклад, у початкових і середніх школах, службах соціального забезпечення, у місцевих пунктах первинної медико-санітарної допомоги і у місцевих адміністраціях;

iv. викоріненню практики роздільного навчання циганських дітей, особливо практики їх направлення до шкіл або класів для дітей з розумовими вадами;

d. розробити і втілювати в життя позитивні заходи і заходи з преференційного ставлення щодо соціально уразливих верств населення, включаючи ромів, у галузі освіти, зайнятості та житла:

...

e. вжити конкретних заходів і створити спеціальні установи зі захисту циганської мови, культури, традицій і самобутності:

...

ii. заохочувати батьків-ромів відправляти своїх дітей до початкових і середніх шкіл, а також до вищих навчальних закладів, включаючи коледжі чи університети, та надати їм адекватну інформацію про необхідність освіти;

...

v. наймати ромів на посади викладачів, особливо в районах з численним ромським населенням;

f. боротися з расизмом, ксенофобією і нетерпимістю та забезпечувати недискримінаційне поводження з ромами на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях;

...

vi. звернути особливу увагу на прояви дискримінації щодо ромів, особливо в галузях освіти та зайнятості;

...”

С. Європейська комісія проти расизму і нетерпимості (ЄКРН)

1. Загальнополітична декларація ЄКРН №3: Боротьба з расизмом і нетерпимістю щодо ромів/циган (ухвалена ЄКРН 6 березня 1998 року)

59. У відповідних розділах цієї Рекомендації заявляється наступне:

“Європейська комісія проти расизму і нетерпимості:

...

Пам’ятаючи, що боротьба з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю є невід’ємною частиною захисту і сприяння правам людини, що ці права є універсальними і неподільними і що всі без винятку людські істоти є рівними в правах;

Підкреслюючи, що боротьба з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю є передусім справою захисту прав уразливих членів суспільства;

Переконані в тому, що при здійсненні будь-якої діяльності, спрямованої на боротьбу з расизмом і дискримінацією, треба приділяти першочергову увагу жертві та поліпшенню її становища;

Констатуючи, що сьогодні роми/цигани в усій Європі страждають від усталених негативних стереотипів, стають жертвами расизму, який глибоко вкорінився в суспільстві, та мішенями іноді жорстоких проявів расизму та нетерпимості, а їхні основні права постійно порушуються та перебувають під загрозою;

Відзначаючи також, що усталені негативні стереотипи щодо ромів/циган призводять до їх дискримінації в багатьох сферах соціального та економічного життя і що така дискримінація є головною причиною соціального виключення, яке зачіпає багатьох ромів/циган;

Переконані в тому, що просування принципу терпимості є гарантією збереження відкритих плюралістичних суспільств, у яких можливе мирне співіснування;

Рекомендує урядам держав-членів:

...

– забезпечити, щоб дискримінацію як таку, а також дискримінаційну практику можна було подолати шляхом застосування відповідного законодавства та передбачити в цивільному законодавстві щодо цього спеціальні положення, зокрема, в сферах зайнятості, освіти і забезпечення житлом;

...

– вести непримиренну боротьбу з усіма формами шкільної сегрегації щодо дітей ромів/циган і забезпечити по-справжньому рівний доступ до освіти;

...”

2. Загальнополітична рекомендація ЄКРН №7 про національне законодавство з боротьби з расизмом і расовою дискримінацією (ухвалена ЄКРН 13 грудня 2002 року)

60. Для цілей даної Рекомендації використовуються наступні визначення:

“9а) «расизм» означає переконання, що такі підстави, як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство, національне чи етнічне походження, виправдовують зневагу до особи чи групи осіб, або відчуття переваги над особою чи групою осіб.

(b) «пряма расова дискримінація» означає будь-яке відмінне поводження за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії, громадянства, національного чи етнічного походження, яке не має об’єктивного і розумного виправдання. Відмінне поводження не має об’єктивного і розумного виправдання, якщо воно не спрямоване на досягнення законної мети або якщо не існує розумного відношення пропорційності між ужитими засобами і визначеною метою..

(с) «непряма расова дискримінація» має місце у тих випадках, коли явно нейтральний фактор, як-от норма, критерій або практика, не може бути легко дотриманий особами, котрих об’єднують за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії, громадянства, національного чи етнічного походження, або створює для цих осіб незручні обставини, за винятком ситуації, коли цей фактор має об’єктивне і розумне виправдання. Останнє має місце, якщо він спрямований на досягнення законної мети та якщо дотримано розумного відношення пропорційності між ужитими засобами та визначеною метою.”

61. У пояснювальному меморандумі до цієї Рекомендації (пункт 8) зазначається, що визначення прямої і непрямой дискримінації, які містяться в пункті 1 (b) та (с) Рекомендації, були надані з урахуванням визначень, які містяться в Директиві 2000/43/ЕС Ради ЄС, що запроваджує принцип рівного поводження з особами незалежно від расового або етнічного походження, і в Директиві 2000/78/ЕС Ради ЄС, що встановлює загальні рамки для рівного поводження в галузі праці та зайнятості, а також з урахуванням прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

3. Доповідь по Чеській Республіці, опублікована у вересні 1997 року

62. У розділі доповіді, присвяченому аспектам політики в галузі освіти та професійної підготовки, ЄКРН заявила, що громадська думка щодо деяких груп, а зокрема групи ромів/циган, є іноді досить негативною, і вказала на те, що повинні вживатися подальші заходи на підвищення обізнаності громадськості з питань расизму і нетерпимості та на поліпшення толерантності по відношенню до всіх груп суспільства. ЄКРН додала, що особливі заходи мають також вживатися щодо освіти та професійної підготовки представників груп меншин, зокрема громади ромів/циган.

4. Доповідь по Чеській Республіці, опублікована у березні 2000 року

63. У цій доповіді ЄКРН зазначила, що несприятливе становище та дискримінація в галузі освіти, від яких страждають представники громади ромів/циган, викликають серйозну стурбованість. Було відзначено, що діти ромів/циган дуже часто навчаються в спеціальних школах, до яких їх направляють у більшості випадків майже автоматично. Батьки-роми/цигани часто вважають це рішення за краще, почасти, щоб уникнути зловживань з боку нециганських дітей у звичайних школах та ізоляції їхніх дітей від інших циганських дітей, а почасти через відносно слабкий інтерес до освіти. Внаслідок цього більшість циганських дітей направляються до навчальних закладів, призначених для інших цілей та пропонуючих незначні можливості отримання освіти та підготовки і тому обмежуючих можливості для подальшого навчання чи працевлаштування. Представники громади ромів/циган вкрай рідко продовжують здобувати освіту після закінчення початкової школи.

64. ЄКРН, отже, дійшла висновку, що практика направлення дітей ромів/циган до спеціальних шкіл для осіб з розумовими вадами має бути досконально вивчена, щоб переконатися, що будь-яке тестування є справедливим і що справжні здібності кожної дитини оцінюються належним чином. ЄКРН вважає дуже важливим надання батькам-ромам/циганам інформації про необхідність отримання їхніми дітьми освіти. В цілому ЄКРН вважає, що представники громади ромів/циган мають активніше залучатися до розгляду питань, що стосуються освіти. Перш за все органи влади повинні забезпечити, щоб батьки-роми/цигани отримували повну інформацію про вжиті заходи та заохочувалися до участі в ухваленні рішень, що стосуються освіти їхніх дітей.

5. Доповідь по Чеській Республіці, опублікована в червні 2004 року

65. Що стосується доступу циганських дітей до освіти, ЄКРН у своїй доповіді висловила стурбованість тим, що циганські діти продовжують направлятися до спеціальних шкіл. Це не тільки спричиняє їх відокремлення від основного суспільства, але й ставить їх у не вигідне становище на все життя. Стандартизований тест, розроблений чеським міністерством освіти для оцінки інтелектуального рівня дитини, не є обов'язковим і являє собою лише один із інструментів і методів, рекомендованих психолого-педагогічним центром. Що стосується іншої умови, дотримання якої необхідне для направлення дитини до спеціальної школи – згоди опікуна дитини, – ЄКРН зазначила, що під час прийняття рішення батькам продовжує бракувати інформації про довгострокові негативні наслідки зарахування їхньої дитини до такої школи. Таке зарахування часто подається їм як можливість для дитини отримати спеціалізовану допомогу і навчатися разом з іншими циганськими дітьми. ЄКРН також послалася на повідомлення від батьків-ромів про відмову зарахування їхніх дітей до звичайних шкіл.

ЄКРН також зазначила, що Закон «Про школи», який набув чинності в січні 2000 року, надав учням спеціальних шкіл можливість подати заяву про зарахування до загальноосвітньої середньої школи. За інформацією, що надійшла з різних джерел, така можливість залишається значною мірою теоретичною, оскільки спеціальні школи не надають дітям знання, необхідні для подальшого навчання за програмою середньої школи. Не було вжито жодних заходів для забезпечення учням, які закінчили спеціальну школу, додаткової освіти, з метою підготувати їх належним чином до навчання у звичайній середній школі.

ЄКРН отримала дуже позитивні відгуки стосовно організації «нульових класів» (підготовчих класів) для дітей дошкільного віку, за допомогою яких удалося збільшити число циганських дітей, відвідуючих звичайні школи. Однак Комісія висловила занепокоєння з приводу нового способу збереження і підтримки системи роздільної освіти через створення спеціальних класів у загальноосвітніх школах. У зв'язку з цим деякі зацікавлені сторони стурбовані тим, що новий закон про школи уможливив ще більшу сегрегацію ромів шляхом запровадження нової категорії спеціальних програм для «соціально неблагополучних» дітей.

Нарешті, ЄКРН зазначила, що незважаючи на ініціативи міністерства освіти (створення посад учителів-асистентів, розробка навчальних програм для вчителів, перегляд програми початкової школи), проблема отримання середньої та вищої освіти незначним числом ромів, яка була описана Комісією у другій доповіді, продовжує існувати.

D. Рамкова конвенція про захист національних меншин*1. Звіт, поданий Чеською Республікою 1 квітня 1999 року відповідно до пункту 1 статті 25 Рамкової конвенції про захист національних меншин*

66. У доповіді говориться, що уряд ужив заходів у сфері освіти, які були спрямовані на забезпечення відповідних умов, особливо для дітей із соціально та культурно несприятливого середовища, зокрема із громади ромів, відкриваючи підготовчі класи в початкових і спеціальних школах. Було відзначено, що «циганські діти зі середнім або вище середнього рівнем інтелекту часто зараховуються до таких шкіл на основі результатів психологічних тестів (що завжди відбувається за згодою батьків). Ці тести розроблені для представників більшості населення і не беруть до уваги особливостей ромів. У деяких спеціальних школах циганські учні становлять від 80% до 90% від загального числа учнів.

2. Звіт, поданий Чеською Республікою 2 липня 2004 року

67. Чеська Республіка визнала, що роми особливо піддаються дискримінації та соціальній ізоляції, і заявила, що вона готується до впровадження комплексних антидискримінаційних інструментів у рамках реалізації Директиви Ради ЄС про втілення в життя принципу рівного поводження. Передбачалося, що нове законодавство буде прийнятим у 2004 році (Закон №561/2004 був ухвалений 24 вересня 2004 року та набув чинності 1 січня 2005 року).

У тому, що стосується освіти ромів, у звіті говориться, що держава вжила різних позитивних заходів для того, щоб докорінно змінити нинішнє становище циганських дітей. Уряд визнав практику направлення великої кількості циганських дітей до спеціальних шкіл необґрунтованою. Необхідність позитивних заходів була обумовлена не тільки соціально-культурними труднощами циганських дітей, а й характером всієї системи освіти та її нездатністю достатньою мірою відбивати культурні особливості. Запропонований новий закон про школи повинен внести зміни в систему спеціальної освіти шляхом перетворення «спеціальних шкіл» у «спеціальні початкові школи», таким чином забезпечуючи дітям цільову допомогу для подолання соціально-культурних труднощів. Мова йде про організацію підготовчих класів, індивідуальні програми навчання для дітей в спеціальних школах, заходи, що стосуються дошкільної освіти, розширення ролі асистентів із циганської громади, спеціальні програми підготовки вчителів. Однією з основних проблем, із якими стикаються циганські учні, є слабе знання чеської мови. Міністерство освіти дійшло висновку, що найкращим рішенням (і найбільш

реалістичним) є організація підготовчих класів для дітей дошкільного віку, що проживають у несприятливому соціально-культурному середовищі.

У звіті також указувалося на низку проектів і програм, які реалізуються в цій сфері на національному рівні (сприяння інтеграції циган, програми з інтеграції циган/мультикультурна реформа освіти, реінтеграція циганських учнів спеціальних шкіл у звичайні початкові школи).

3. Висновок Консультативного комітету з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин по Чеській Республіці, опублікований 25 січня 2002 року

68. Консультативний комітет відзначив, що, попри те, що спеціальні школи призначені для розумово відсталих дітей, виявилось, що багато циганських дітей, які не мали розумових вад, були направлені до цих шкіл у зв'язку з реальними або уявними мовними та культурними відмінностями між ромами і більшістю населення. Комітет вважає, що ця практика є несумісною з Рамковою конвенцією і підкреслив, що направлення дітей до таких шкіл повинне здійснюватися тільки у разі крайньої необхідності і завжди на основі послідовного, об'єктивного і всебічного тестування.

69. Практика використання спеціальних шкіл призвела до високого рівня сегрегації циганських учнів і до низького рівня освіти серед представників циганської громади. Це було визнано чеськими органами влади. Як уряд, так і громадянське суспільство погодилися з необхідністю проведення серйозної реформи. Однак, мали місце розходження з приводу конкретного характеру реформи, кількості необхідних ресурсів та темпів реалізації реформи. Консультативний комітет висловив думку, що чеські органи влади повинні розробити реформу, проводячи консультації зі зацікавленими особами, і таким чином забезпечити рівні можливості для доступу до шкільної освіти для циганських дітей і рівні права на загальну освіту відповідно до принципів, викладених у Рекомендації Комітету міністрів №R (2000) 4 про освіту дітей ромів/циган в Європі.

70. Консультативний комітет із задоволенням відзначив ініціативу створення так званих нульових класів, дозволяючих підготувати циганських дітей до основної школи, зокрема, шляхом поліпшення знання чеської мови, і закликав органи влади зробити ці класи більш широко доступними. Він також висловив думку, що створення, за ініціативою громадянського суспільства, в школах посад педагогічних радників з-поміж ромів, є найбільш позитивним кроком. Консультативний комітет підтримав зусилля державних органів влади і закликав їх збільшити кількість таких посад. Наступною найважливішою метою є забезпечення того, щоб набагато більше

циганських дітей мали доступ до середньої освіти і успішно здобували її.

4. Висновок Консультативного комітету по Чеській Республіці, опублікований 26 жовтня 2005 року

71. У цьому висновку Консультативний комітет зазначив, що органи влади дійсно прагнуть до поліпшення становища циганських дітей в галузі освіти і намагаються різними способами реалізувати цю мету на практиці. У зв'язку з цим він відзначив, що ще рано визначати, чи змогла нова система освіти, запроваджена Законом «Про школи» (Закон № 561/2004), істотно змінити існуючу ситуацію, коли забагато циганських дітей навчаються у спеціальних школах чи класах.

72. Консультативний комітет зазначив, що органи влади звернули особливу увагу на необґрунтоване направлення циганських дітей до спеціальних шкіл. Тести і методи, що використовувалися для оцінки інтелектуальних здібностей дітей перед вступом до школи, були переглянуті для забезпечення того, щоб вони більш не застосовувалися на шкоду циганським дітям. Було розпочато реалізацію спеціальних освітніх програм, спрямованих на те, щоб допомогти циганським дітям подолати проблеми, з якими вони стикаються. Мова йде про такі заходи, як звільнення від плати за останній рік дошкільного навчання, пом'якшення правила про мінімальні розміри класів, більш індивідуалізований підхід до надання освіти, призначення вчителів-асистентів (переважно ромів), а також розробка методичних посібників і рекомендацій для вчителів, що працюють із циганськими дітьми. Для циганських дітей були також організовані підготовчі дошкільні класи, які добре працюють, хоча їхня кількість є досить обмеженою. Щоб допомагати всім дітям, ці заходи повинні вживатися більш широко. Консультативний комітет також звернув увагу на спеціальні програми сприяння доступу циган до середньої та вищої освіти та на зусилля, яких було докладено для створення мережі кваліфікованих викладачів та викладачів-асистентів з-поміж ромів.

73. Консультативний комітет, однак, відзначив, що незважаючи на те, що постійний моніторинг та оцінка становища циганських дітей у школі є одним із пріоритетів уряду, у звіті, поданому Чеською Республікою, не вказується на те, якою мірою ці діти є зараз інтегрованими у шкільну систему; також не йдеться про ефективність і результативність багатьох заходів, яких було вжито на їхню користь. Він із занепокоєнням відзначив, що вжиті заходи не призвели до значних позитивних змін і що органи місцевої влади не застосовують регулярно схеми шкільної підтримки та не завжди демонструють рішучість, необхідну для реалізації ефективних дій у цій галузі.

74. Консультативний комітет із занепокоєнням відзначив, що відповідно до інформації, яка надійшла з неофіційних джерел, значна

кількість циганських дітей продовжує направлятися до спеціальних шкіл у дуже ранньому віці, і що перегляд психологічних тестів, які використовуються у даному контексті, не мав помітних результатів. За неофіційними даними, цигани становлять до 70% учнів цих шкіл, а це - з урахуванням частки ромського населення – викликає сумніви щодо обґрунтованості існуючих тестів і методології. Ця ситуація набуває ще більш тривожного характеру у зв'язку з тим, що вона ускладнює циганським дітям доступ до інших типів освіти і, таким чином, знижує їхні шанси на інтеграцію в суспільство. Хоча законодавство більше не заважає циганським дітям переходити зі спеціальної школи до звичайної середньої школи, рівень освіти, що пропонується у спеціальних школах, як правило, не дозволяє учням впоратися з вимогами середньої школи, внаслідок чого більшість із них залишають систему освіти. Незважаючи на те, що дані про кількість циганських дітей, які залишилися за межами шкільної системи, варіюються, ті, хто відвідував школу, рідко просуються далі початкової школи.

75. Крім того, Консультативний комітет зазначив, що незважаючи на ініціативи з підвищення обізнаності населення, реалізовані міністерством освіти, багато хто з циганських дітей, які відвідували звичайні школи, піддавалися ізоляції з боку інших дітей і викладачів, і навіть направлялися до окремих класів. У той же час було визнано, що в деяких школах циганські діти складали найчисленнішу групу учнів тільки тому, що ці школи були розташовані поблизу місць, де компактно проживають роми. За іншими даними, матеріальні умови деяких шкіл, які вони відвідували, були сумнівними, а освіта, яку вони отримували, у більшості випадків, недостатньо адаптованою до їхньої ситуації. Необхідно забезпечити, щоб ці школи надавали теж якісну освіту.

76. На думку Консультативного комітету, пріоритет повинен надаватися направленню циганських дітей до звичайних шкіл, підтримці та поширенню підготовчих класів, а також створенню посад учителів-асистентів. Підвищену увагу слід приділяти набору на посади викладачів представників ромської громади, а також інформуванню всього викладацького складу про специфічне становище циганських дітей. Також необхідно сприяти активній участі батьків, зокрема у зв'язку з втіленням в життя нового закону про школи, що є неодмінною умовою для загального поліпшення становища ромів у галузі освіти. І нарешті, необхідні більш рішучі дії для боротьби з ізоляцією циганських дітей як у звичайних, так і у спеціальних школах. Для того, щоб покласти край невинуватому направленню цих дітей до спеціальних шкіл для дітей з обмеженими розумовими здібностями, необхідний чіткий підхід у поєднанні з інструкціями і негайними діями на всіх рівнях. Ефективні заходи контролю, зокрема спрямовані на

усунення практики неправомірного направлення дітей до таких шкіл, повинні стати одним із постійних пріоритетів органів влади.

Е. Комісар з прав людини

Заклучна доповідь пана Альваро Хіль-Роблеса про права ромів/сінті та кочових народів в Європі від 15 лютого 2006 року

77. У третій частині доповіді, яка стосується дискримінації в галузі освіти, Комісар з прав людини зазначив, що той факт, що значна кількість циганських дітей не мають доступу до освіти такої ж якості, що і інші діти, почасти є результатом дискримінаційної практики і забобонів. У цьому зв'язку він відзначив, що сегрегація в сфері освіти є звичайним явищем у багатьох державах-членах Ради Європи. У деяких країнах існують сегреговані школи в ізольованих поселеннях, в інших – спеціальні класи для циганських дітей у звичайних школах або завелика кількість циганських дітей у класах для дітей з особливими потребами. Циганські діти часто зараховуються до класів для дітей з особливими потребами без адекватної психологічної та педагогічної оцінки, при цьому реальними критеріями явно є їхнє етнічне походження. Направлення до спеціальної школи або класу часто означає, що діти навчатимуться за програмою нижчого рівня, ніж діти у звичайних школах, а це обмежує їхні можливості для отримання подальшої освіти та працевлаштування у майбутньому. Автоматичне направлення циганських дітей до класів, призначених для дітей з особливими потребами, швидше за все посилить стигматизацію циганських дітей як менш розумних і менш здібних. У той же час роздільне навчання позбавляє як циганських, так і нециганських дітей можливості пізнати один одного і навчитися жити як рівноправні громадяни. Це виключає циганських дітей із суспільства на самому початку їхнього життя, що збільшує ризик того, що вони потраплять до замкненого кола маргіналізації.

78. Комісар був поінформований про те, що в Чеській Республіці молоді представники громади ромів/циган складають більшу частину учнів спеціальних шкіл і класів для дітей із легкими розумовими вадами. У той же час він зазначив, що органи влади запровадили посади вчителів-асистентів з-поміж ромів у звичайних школах і створили підготовчі класи, і що ці ініціативи мають багатообіцяючі результати, але тільки в обмеженому масштабі у зв'язку з відсутністю достатніх коштів. Зокрема, створення підготовчих класів для соціально незахищених дітей посідало центральне місце при реалізації зусиль, спрямованих на подолання надмірної відвідуваності спеціальних шкіл циганськими дітьми. Чеська влада вважає, що підготовчі класи,

створені при дитячих садках, значно сприяли інтеграції циганських дітей у звичайні школи. В 2004 році в Чеській Республіці було 332 вчителя-асистента, які займалися особливими потребами циганських учнів.

79. Також зазначалося, що спеціальні класи або програми для циганських дітей було запроваджено з добрими намірами, а саме з метою подолання мовних бар'єрів і компенсації недостатнього відвідування циганськими дітьми дошкільних закладів. Очевидно, треба було вирішувати ці проблеми, але сегрегація або регулярне направлення циганських дітей до класів, у яких навчання здійснюється за спрощеною програмою чи спеціальною програмою, розробленою циганською мовою, а також ізоляція циганських дітей від інших учнів було явно невірним рішенням. Замість сегрегації слід було наголосити на таких заходах, як дошкільна та шкільна підтримка у здобуванні мовних навичок, а також створення в школах посад вчителів-асистентів. У деяких громадах вирішальне значення має підвищення обізнаності батьків-ромів, які самі, можливо, не мали можливості відвідувати школу, про необхідність і корисність відповідної освіти для їхніх дітей.

80. На закінчення, Комісар зробив низку рекомендацій, що стосуються освіти. Там, де сегрегація у сфері освіти до цього часу існувала у тій чи іншій формі, вона повинна бути усунена та замінена звичайним інтегрованим навчанням, і, за потреби, заборонена на законодавчому рівні. З метою гарантування успішності заходів, спрямованих на подолання сегрегації, мають бути передбачені достатні ресурси для забезпечення дошкільної освіти, організації мовних курсів та підготовки вчителів-асистентів. До направлення дітей до спеціальних шкіл має проводитися адекватна оцінка з метою забезпечення того, щоб єдиним критерієм при направленні були об'єктивні потреби дитини, а не її етнічне походження.

IV. ВІДПОВІДНЕ ПРАВО І ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА

81. Принцип заборони дискримінації або принцип рівного поводження є закріпленим у великій кількості правових документів ЄС та спирається на статтю 13 Договору про заснування Європейського співтовариства. Це положення дає Раді ЄС право одноголосним рішенням на підставі пропозиції/рекомендації Європейської комісії та після консультацій з Європейським парламентом вживати необхідних заходів із боротьби з дискримінацією за ознаками статі, раси чи етнічного походження, релігії або переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації.

82. Отже, у пункті 2 статті 2 Директиви Ради ЄС 97/80/ЕС від 15 грудня 1997 року про тягар доведення у випадках дискримінації за ознакою статі говориться, що “непряма дискримінація існує там, де на перший погляд нейтральна норма, критерій або практика ставлять значну кількість осіб однієї статі у невідгідне становище порівняно з особами іншої статі, якщо тільки така норма, критерій або практика не є доречними і необхідними і не можуть бути виправданими об’єктивними причинами, не пов’язаними зі статтю”. У пункті 1 статті 4, яка стосується тягара доведення, говориться: “Держави-члени вживатимуть, відповідно до своїх судових систем, необхідних заходів, щоб у тому випадку, коли особи вважають себе потерпілими у зв’язку з недотриманням принципу рівного поводження і подають на розгляд суду чи іншого компетентного органу факти, які дозволяють припустити пряму чи непряму дискримінацію, відповідач повинен був довести, що принцип рівного поводження не було порушено.”

83. Таким же чином, метою Директиви Ради ЄС 2000/43/ЕС від 29 червня 2000 року про реалізацію принципу рівного поводження з особами незалежно від расового чи етнічного походження та Директиви 2000/78/ЕС від 27 листопада 2000 року, яка встановлює загальні рамки для забезпечення рівного поводження у питаннях зайнятості та вибору професії, є заборона у відповідних сферах будь-якої прямої або непрямої дискримінації за ознаками раси, етнічного походження, релігії або переконань, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації. У преамбулах до цих директив говориться: «Оцінка фактів, на підставі яких можна зробити висновок про те, чи мала місце пряма або непряма дискримінація, є завданням національних судових або інших компетентних органів відповідно до норм національного законодавства чи практики. Такі норми можуть передбачати, зокрема, що факт непрямої дискримінації може доводитися за допомогою будь-яких засобів, у тому числі на підставі статистичних даних»; «правила стосовно тягара доведення повинні бути адаптовані до таких випадків, коли існують первинні докази дискримінації. Для ефективного застосування принципу рівного поводження, тягар доведення, у разі подання доказів, має бути покладений на відповідача».

84. Зокрема, Директива 2000/43/ЕС передбачає наступне:

Стаття 2

Поняття дискримінації

“1. Для цілей даної Директиви принцип рівного поводження означає, що не повинно існувати ніякої прямої або непрямої дискримінації за ознаками расового або етнічного походження.

2. Для цілей пункту 1:

(а) пряма дискримінація має місце, коли з однією особою поводяться, поводитися або могли би поводитися менш прихильно, ніж з іншою особою у схожій ситуації, з причини її расового чи етнічного походження;

(б) непряма дискримінація має місце, коли на перший погляд нейтральна норма, критерій або практика ставлять осіб певного расового чи етнічного походження в особливо не вигідне становище порівняно з іншими особами, якщо тільки таку норму, критерій або практику не можна об'єктивно виправдати законною метою, а засоби досягнення цієї мети не є доречними і необхідними.

...”

Стаття 8

Тягар доведення

“1. Держави-члени вживатимуть, відповідно до своїх судових систем, необхідних заходів, щоб у тому випадку, коли особи вважають себе потерпілими у зв'язку з недотриманням принципу рівного поводження і подають на розгляд суду чи іншого компетентного органу факти, які дозволяють припустити пряму чи непряму дискримінацію, відповідач повинен був довести, що принцип рівного поводження не було порушено.”

2. Пункт 1 не перешкоджає державам-членам запроваджувати правила доведення, які є більш сприятливими для позивачів.

3. Пункт 1 не застосовується в кримінальному судочинстві.

...

5. Держави-члени не повинні застосовувати пункт 1 до судових процедур, в рамках яких розслідування обставин справи належить до компетенції суду чи іншого компетентного органу.”

85. Відповідно до прецедентної практики Суду Європейських співтовариств (СЄС), дискримінація, яка полягає у застосуванні різних норм в аналогічних ситуаціях або застосування однієї й тієї ж норми в різних ситуаціях, може бути відкритою або прихованою, прямою або непрямою.

86. У своєму рішенні у справі «Джованні Марія Сотжіу проти Німецької федеральної пошти» (*Giovanni Maria Sotgiu v. Deutsche Bundespost*) від 12 лютого 1974 року (справа 152-73, пункт 11), Суд Європейських співтовариств постановив:

“Норми, що стосуються рівного поводження, забороняють не тільки відкрити дискримінацію за ознакою громадянства, але й всі приховані форми дискримінації, які, через застосування інших критеріїв диференціації, призводять насправді до того ж результату.

...”

87. У своєму рішенні у справі «Товариство з обмеженою відповідальністю Білка-Кауфхаус проти Карін Вебер фон Харц» (*Bilka-Kaufhaus GmbH v. Karin Weber von Hartz*) від 13 травня 1986 року (справа 170/84, пункт 31), Суд постановив:

“... Стаття 119 Договору про утворення Європейського економічного співтовариства порушується компанією універсальних магазинів, яка виключає робітників, що працюють неповний робочий день, з системи професійного пенсійного страхування, беручи до уваги, що таке виключення зачіпає набагато більше жінок, ніж чоловіків, якщо тільки компанією не буде доведено, що таке виключення засновано на об’єктивно обґрунтованих факторах, не пов’язаних з будь-якою дискримінацією за ознакою статі.”

88. У своєму рішенні у справі «Корона проти Державного секретаря з питань зайнятості, ex parte Ніколь Сеймур-Сміт та Лаура Перез» (*Regina v. Secretary of State for Employment, ex parte Nicole Seymour-Smith and Laura Perez*) від 9 лютого 1999 року (справа C-167/97, пункти 51, 57, 62, 65 та 77), Суд зауважив:

“... національний суд прагне встановити правовий критерій для з’ясування того, чи має захід, ужитий державою-членом, різні наслідки для чоловіків і жінок такою мірою, щоб бути рівнозначним непрямій дискримінації. ...

...

... Комісія пропонує «статистично значущий» критерій: статистичні дані повинні складати адекватну основу для порівняння, і національний суд має забезпечити, щоб вони не перекручувались аспектами, характерними для конкретної справи. Існування статистично значущих доказів є достатнім для встановлення непропорційних наслідків і перенесення тягара доведення на особу, яка вжила дискримінаційних заходів.

...

Крім того, національний суд повинен також оцінити, чи є статистичні дані, які характеризують ситуацію... надійними і чи можуть вони бути взяті до уваги, тобто, чи охоплюють вони достатню кількість осіб та чи не ілюструють вони лише випадкові або короткострокові явища, і, в загальні, чи здаються ці дані вагомими (див. справу C-127/92 «Ендербі» (*Enderby*) [1993] ECR I-5535, пункт 17). ...

...

Таким чином, ... для того, щоб з’ясувати, чи має захід, ужитий державою-членом, різні наслідки для чоловіків і жінок такою мірою, що це рівнозначно непрямій дискримінації у сенсі статті 119 Договору, національний суд повинен перевірити, чи вказують статистичні дані на те, що значно менший відсоток жінок, ніж чоловіків, у змозі виконати вимогу, накладену цим заходом. Якщо це так, то має місце непряма дискримінація за ознакою статі, якщо тільки цей захід не є виправданим об’єктивними факторами, не пов’язаними з дискримінацією за ознакою статі.

...

... якщо значно менший відсоток жінок, ніж чоловіків, може виконати вимогу, накладену оспорованою нормою, держава-член, яка запровадила, за твердженням, дискримінаційну норму, повинна довести, що ця норма відповідає законній меті її соціальної політики, що ця мета не пов’язана з будь-якою дискримінацією за ознакою статі і що було б розумно вважати, що обрані засоби підходили для досягнення цієї мети.”

89. В своєму рішенні від 23 жовтня 2003 року у справах «Хільде Шенхейт проти міста Франкфурт-на-Майні» (*Hilde Schönheit v. Stadt Frankfurt am Main*) (справа C-4/02) та «Сільвія Бекер проти землі Гессен» (*Silvia Becker v. Land Hessen*) (справа C-5/02), у пунктах 67-69 і 71, Суд зазначив:

“... слід мати на увазі, що в статті 119 та в пунктах 1 і 2 статті 141 Договору про утворення Європейського співтовариства закріплено принцип, згідно з яким чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату за рівнозначну працю. Цей принцип виключає не тільки застосування положень, що призводять до прямої дискримінації за ознакою статі, але й застосування положень, які допускають різне поводження з чоловіками і жінками на роботі в результаті застосування критеріїв, не пов’язаних із статтю, у тих випадках, коли таке різне поводження не обумовлене об’єктивними факторами, не пов’язаними з дискримінацією за ознакою статі ...

Очевидно, що відповідні положення закону Німеччини «Про пенсії державних службовців» не передбачають пряму дискримінацію за ознакою статі. Тому необхідно з’ясувати, чи можуть вони призводити до непрямой дискримінації ...

Щоб визначити, чи йдеться про непрямую дискримінацію, треба з’ясувати, чи має застосування відповідних положень більш несприятливі наслідки для жінок, ніж для чоловіків....

...

Тому необхідно визначити, чи не вказують статистичні дані на те, що значно більше жінок, ніж чоловіків зачіпаються положеннями закону Німеччини «Про пенсії державних службовців», які передбачають зменшення розміру пенсій державних службовців, які працювали, принаймні протягом певного періоду часу, неповний робочий день. Така ситуація могла би свідчити про явну дискримінації за ознакою статі, якщо тільки відповідні положення не були обумовлені об’єктивними причинами, не пов’язаними з будь-якою дискримінацією за ознакою статі.”

90. У своєму рішенні у справі «Дебра Аллонбі проти Коледжа Аккрінгтона та Россендейла, Служби освітніх лекцій... та Державного секретаря у справах освіти та зайнятості» (*Debra Allonby v. Accrington & Rossendale College, Education Lecturing Services ... and Secretary of State for Education and Employment*) від 13 січня 2004 року (справа C-256/01), Суд заявив (пункт 81):

“... має бути визнано, що жінка може посилатися на статистичні дані для того, щоб довести, що положення національного законодавства суперечить пункту 1 статті 141 Договору про утворення Європейського співтовариства, оскільки воно дискримінує жінок-робітниць. ...”

91. Нарешті, у своєму рішенні від 7 липня 2005 року у справі Комісія «Європейських співтовариств проти Республіки Австрія» (*Commission of the European Communities v. Republic of Austria*) (справа C-147/03), Суд зазначив (пункти 41 та 46-48):

“Відповідно до усталеного прецедентного права, принцип рівного поводження забороняє не тільки відкриту дискримінацію за ознакою громадянства, але й всі

приховані форми дискримінації, які, через застосування інших критеріїв диференціації, призводять фактично до того ж результату (див., зокрема, справу 152/73 «Сотджіу» (*Sotgiu*) [1974] ECR 153, пункт 11; справу C-65/03 «Комісія проти Бельгії» (*Commission v. Belgium*), згадану вище, пункт 28; та справу C-209/03 «Бідар» (*Bidar*) [2005] ECR [I-02119], пункт 51).

...

... законодавство, про яке йде мова, ставить осіб, що отримали дипломи про середню освіту не в Австрії, а в інших державах-членах, у не вигідне становище, оскільки вони не можуть отримати доступ до австрійської вищої освіти на тих самих умовах, що і особи з аналогічними австрійськими дипломами.

Таким чином, хоча пункт ... застосовується без різниці до всіх студентів, він має більші наслідки для громадян інших держав-членів, ніж для австрійських громадян, і, отже, різниця у поводженні, запроваджена цим положенням, призводить до непрямой дискримінації.

Отже, різниця у поводженні, про яку йде мова, може бути виправданою лише, якщо вона ґрунтується на об'єктивних факторах, незалежних від громадянства зацікавлених осіб, та є пропорційною до законної мети національних норм (справа C-274/96 «Бікель і Франц» (*Bickel and Franz*) [1998] ECR I-7637, пункт 27, та справа «Д'Хуп» (*D'Hoop*), згадана вище, пункт 36)."

V. ВІДПОВІДНІ ДОКУМЕНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

A. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

92. Стаття 26 Пакту передбачає наступне:

"Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. У цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини."

B. Комітет ООН з прав людини

93. У пунктах 7 та 12 своїх Загальних зауважень №18 від 10 листопада 1989 року стосовно недискримінації Комітет висловив таку думку:

"... Комітет вважає, що термін «дискримінація», як він використовується в Пакті, слід розуміти як будь-яке розрізнення, виключення, обмеження чи перевага, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження або іншого статусу, метою або наслідком яких є скасування або применшення визнання, використання або здійснення всіма особами, на рівних засадах, всіх прав і свобод.

...

... законодавство, що приймається державою-учасницею, має відповідати вимогам статті 26, тобто його зміст не повинен мати дискримінаційний характер ...”

94. У пункті 11.7 своїх зауважень від 31 липня 1995 року щодо Комунікації №516/1992 стосовно Чеської Республіки Комітет зазначив:

“... Комітет вважає, однак, що наміри законодавчих органів не є єдиним фактором при встановленні порушення статті 26 Пакту. Впровадження відмінностей із політичних мотивів навряд чи буде сумісне зі статтею 26. Але закон, який не є політично вмотивованим, може також суперечити статті 26, якщо його наслідки мають дискримінаційний характер.”

С. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації

95. Стаття 1 цієї Конвенції передбачає:

“...термін ‘расова дискримінація’ означає будь-яке розрізнення, обмеження чи перевагу, ґрунтовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є скасування або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших сферах суспільного життя.

...”

D. Комітет з ліквідації расової дискримінації

96. У своїй Загальній рекомендації №14 від 22 березня 1993 року про визначення дискримінації, Комітет, зокрема, зазначив:

“1. ... Упровадження розмежень суперечить Конвенції, якщо воно має на меті або результатом применшення конкретних прав і свобод. Це підтверджується зобов’язанням, покладеним на держави-члени за пунктом 1 (с) статті 2, скасувати будь-який закон або практику, які призводять до виникнення або підтримання расової дискримінації.

2. ... Намагаючись визначити, чи є наслідки певних дій такими, що суперечать Конвенції, [Комітет] вивчає, чи мають такі дії невинуватно відмінні наслідки для групи, що відрізняється за ознакою раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження.

...”

97. У своїй загальній рекомендації №19 від 18 серпня 1995 року про расову сегрегацію і апартеїд Комітет зазначив:

“3. ... у той час, як умови для повної або часткової расової сегрегації в деяких країнах можуть бути створені політикою уряду, умови для часткової сегрегації можуть також виникати як ненавмисний побочний продукт дій приватних осіб. У багатьох містах розселення жителів здійснюється під впливом відмінностей у доходах, які іноді поєднуються з відмінностями за ознаками раси, кольору

шкіри, родового, національного чи етнічного походження. Таким чином жителі можуть піддаватися стигматизації та страждати від такої форми дискримінації, коли расові мотиви змішуються з іншими мотивами.

4. У зв'язку з цим Комітет заявляє, що умови для расової сегрегації можуть виникати також без ініціативи або прямої участі державних органів. ...”

98. У своїй загальній рекомендації №27 від 16 серпня 2000 року про дискримінацію щодо ромів Комітет зробив, зокрема, наступні рекомендації в галузі освіти:

“17. Підтримувати інтеграцію в систему шкільної освіти всіх циганських дітей та вживати заходів для зменшення числа дітей, що залишають школу, особливо дівчаток-циганок, і для цих цілей активно співпрацювати з батьками-ромами, асоціаціями і місцевими громадами.

18. Попереджати і уникати, наскільки це можливо, сегрегацію учнів з-поміж ромів, залишаючи відкритою можливість навчання двома мовами або рідною мовою; з цією метою намагатися покращити якість освіти в усіх школах та підвищити рівень успішності учнів-представників меншин, наймати на роботу викладачів з ромської громади і сприяти міжкультурній освіті.

19. Розглянути можливість уживання заходів в інтересах циганських дітей у галузі освіти у співпраці з їхніми батьками.”

99. У своїх заключних зауваженнях від 30 березня 1998 року, після розгляду звіту, поданого Чеською Республікою, Комітет зазначив, поміж іншого:

“13. Маргіналізація ромської громади в галузі освіти є причиною для занепокоєння. Той факт, що нерозмірно велике число циганських дітей направляється до спеціальних шкіл, призводячи фактично до расової сегрегації, і що їхня кількість у системі середньої та вищої освіти є значно нижчою, дозволяє сумніватися в тому, що стаття 5 Конвенції дотримується в повному обсязі.”

Е. Конвенція про права дитини

100. Статті 28 та 30 цієї Конвенції передбачають:

Стаття 28

“1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

(а) вводять безоплатну й обов'язкову початкову освіту;

(б) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безоплатної освіти та надання у разі необхідності фінансової допомоги;

(с) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів;

(d) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей;

(e) вживають заходів для сприяння регулярному відвідуванню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, аби шкільна дисципліна забезпечувалася методами, які ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції.

3. Держави-учасниці заохочують і розвивають міжнародне співробітництво з питань, що стосуються освіти, зокрема, з метою сприяння ліквідації невігластва і неписьменності в усьому світі та полегшення доступу до науково-технічних знань і сучасних методів навчання. У зв'язку з цим особлива увага має приділятися потребам країн, що розвиваються.”

Стаття 30

“У таких державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншості чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до таких меншостей чи корінного населення, не може бути відмовлено в праві спільно з іншими членами її групи користуватися своєю культурою, сповідати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.”

Г. ЮНЕСКО

101. Статті 1-3 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 року передбачають:

Стаття 1

“1. Для цілей даної Конвенції вираз ‘дискримінація’ охоплює будь-яке розмежування, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного стану або народження, котре має на меті або наслідком усунення або порушення рівності поводження у сфері освіти і, зокрема:

(a) позбавлення будь-якої особи або групи осіб доступу до освіти будь-якого типу або ступеня;

(b) обмеження освіти для будь-якої особи або групи освітнім рівнем освіти;

(c) створення або збереження роздільних систем освіти або навчальних закладів для будь-яких осіб або груп осіб, окрім випадків, що передбачені положенням 2 цієї Конвенції; або

(d) становище, несумісне з гідністю людини, в котре ставиться будь-яка особа або група осіб.

...”

Стаття 2

“Наступні ситуації не розглядатимуться як дискримінація за змістом статті [1] цієї Конвенції, якщо вони допускаються в державі:

(а) створення або збереження роздільних систем освіти або навчальних закладів для учнів різної статі у тих випадках, коли ці системи або заклади забезпечують рівний доступ до освіти, коли їхній викладацький склад має однакову кваліфікацію, коли вони мають приміщення та обладнання рівної якості та дозволяють проходити навчання за однаковими програмами;

(b) створення або збереження з релігійних або мовних мотивів роздільних систем освіти або навчальних закладів, які надають освіту, котра відповідає вибору батьків або законних опікунів учня, у тих випадках, коли включення до цих систем або вступ до цих закладів є добровільним, та якщо освіта, котру вони надають, відповідає нормам, що передбачені або затверджені компетентними органами освіти, зокрема, стосовно освіти одного й того ж ступеня;

(с) створення або збереження приватних навчальних закладів у тих випадках, коли їхньою метою є не виключення будь-якої групи осіб, а лише доповнення можливостей освіти, що їх надає держава, за умови, що їхня діяльність дійсно відповідає вищезазначеній меті та що освіта, котру вони надають, відповідає нормам, які передбачені або затверджені компетентними органами освіти, зокрема, стосовно норм освіти одного й того ж ступеня.”

Стаття 3

“З метою ліквідації або попередження дискримінації, яка підпадає під визначення, надане в цій Конвенції, держави-учасниці зобов’язуються:

(а) скасувати всі законодавчі постанови та адміністративні розпорядження і припинити адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти;

(b) забезпечити, у разі необхідності законодавчим шляхом, відсутність будь-якої дискримінації при прийомі учнів до навчальних закладів;

...”

102. Декларація про раси і расові заобони, ухвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО 27 листопада 1978 року, проголошує наступне:

Стаття 1

“1. Усі люди належать до одного виду і мають спільне походження. Вони народжуються рівними у своїй гідності та правах, і всі вони становлять невід’ємну частину людства.

2. Усі люди і групи людей мають право бути різними, розглядати себе як таких і вважатися такими. Однак, різноманітність стилів життя і право на відмінність не може, ні за яких обставин, бути приводом для расових заобонів; вони не можуть ні юридично, ні фактично виправдовувати будь-яку дискримінаційну практику або бути основою для політики апартеїду, який є крайньою формою расизму.

...”

Стаття 2

“...

2. Расизм охоплює расистську ідеологію, упереджене ставлення, дискримінаційну поведінку, структурну організацію та інституційну практику, що призводять до расової нерівності, а також помилкову думку про те, що дискримінаційні відносини між групами є морально і науково виправданими; він знаходить своє відображення у дискримінаційних законодавчих або нормативних положеннях та у дискримінаційній практиці, а також у антисоціальних переконаннях та діях; він перешкоджає розвитку жертв, розбещує тих, хто його практикує, внутрішньо роз'єднує нації, створює перепони на шляху міжнародного співробітництва і призводить до політичної напруженості між народами; він суперечить основоположним принципам міжнародного права і, отже, серйозно загрожує міжнародному миру і безпеці.

3. Расові забобони, історично пов'язані з нерівністю у владі, посилені економічними і соціальними відмінностями між людьми і групами, і які навіть сьогодні намагаються виправдати таку нерівність, є цілком безпідставними.”

Стаття 3

“Будь-яке розмеження, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, етнічного або національного походження, або релігійна нетерпимість, умотивована расистськими міркуваннями, які руйнують або ставлять під загрозу суверенну рівність держав і право народів на самовизначення, або обмежуватимуть у довільний чи дискримінаційний спосіб право кожної людини або групи на всебічний розвиток, є несумісними з вимогами справедливого міжнародного порядку, який гарантує повагу до прав людини; право на всебічний розвиток передбачає рівний доступ до засобів індивідуального та колективного просування в атмосфері поваги до цінностей як національної, так і всесвітньої цивілізації і культури..”

Стаття 5

“1. Культура, що є творенням всіх людей та спільним надбанням людства, та освіта, в найширшому значенні цього слова, надають чоловікам і жінкам усе більш ефективні засоби адаптації, котрі дозволяють їм не лише стверджувати, що вони народжуються рівними в гідності та правах, але також визнавати, що вони повинні поважати право всіх людей на культурну самобутність та на розвиток власного культурного життя в національному та міжнародному контекстах, при цьому йдеться, що кожна група сама вільно вирішує питання про збереження та, у випадку необхідності, про адаптацію або збагачення цінностей, котрі вона вважає наріжними для своєї самобутності.

2. Держави, відповідно до своїх конституційних принципів та процедур, а також усі компетентні органи і працівники освіти несуть відповідальність за те, щоб ресурси у галузі освіти всіх держав використовувалися для боротьби з расизмом, зокрема, забезпечуючи введення в навчальні програми та підручники наукових і етичних понять про єдність і відмінність людей та не допускаючи проведення розмежувань, що принижують гідність будь-якого народу; забезпечуючи підготовку педагогічного складу з цією метою; надаючи ресурси освітньої системи у розпорядження всіх груп населення без обмежень або дискримінації расового характеру; вживаючи відповідних заходів, здатних усунути обмеження, через які страждають окремі расові чи етнічні групи, як стосовно рівня освіти, так і рівня життя, і особливо, щоб уникнути перенесення цих обмежень на дітей.

...”

Стаття 6

“1. Держава в першу чергу несе відповідальність за здійснення всіма людьми та всіма групами людей прав і основних свобод на засадах повної рівності в гідності і правах.

2. У рамках своєї компетенції та у відповідності зі своїми конституційними принципами і процедурами, держава повинна вживати всіх необхідних заходів, у тому числі на законодавчому рівні, особливо в галузях освіти, культури і інформації, з метою попереджати, забороняти і викорінювати расизм, расистську пропаганду, расову сегрегацію і апартеїд та сприяти поширенню знань і результатів відповідних досліджень у галузі природничих і соціальних наук про причини виникнення расових забобонів і расистських поглядів та їх попередження, з урахуванням принципів, закріплених у Загальній декларації прав людини та у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

3. Якщо закони, які забороняють расову дискримінацію, самі по собі не є достатніми, держави повинні доповнити їх адміністративним механізмом систематичного розслідування випадків расової дискримінації, вичерпною системою засобів правового захисту від актів расової дискримінації, широкомасштабними освітніми та дослідницькими програмами, спрямованими на боротьбу з расовими забобонами і расовою дискримінацією, та програмами позитивних політичних, соціальних, освітніх та культурних заходів, призначених сприяти досягненню справжньої взаємоповаги між групами людей. За відповідних обставин мають бути розроблені спеціальні програми для покращення становища вразливих груп населення і, якщо йдеться про громадян держави, для забезпечення їхньої активної участі в процесі прийняття рішень у суспільстві.”

Стаття 9

“1. Принцип рівності у гідності і правах усіх людей і всіх народів, незалежно від раси, кольору шкіри і походження, є загальноприйнятим і визнаним принципом міжнародного права. Отже, будь-яка форма расової дискримінації, що застосовується державою, являє собою порушення міжнародного права, яке тягне за собою міжнародну відповідальність.

2. Де це необхідно, повинні вживатися спеціальні заходи для забезпечення рівності у гідності та правах окремих осіб і груп людей, забезпечуючи при цьому, щоб ці заходи не мали, як здавалося би, дискримінаційний, у расовому відношенні, характер. У зв'язку з цим особливо увагу слід приділяти расовим чи етнічним групам, які перебувають у несприятливому соціальному чи економічному становищі, для того, щоб забезпечити їм, на основі повної рівності і без будь-якої дискримінації чи обмеження, захист, шляхом ухвалення законів і норм, та користування існуючими соціальними благами, зокрема у тому, що стосується житла, зайнятості та охорони здоров'я, поважати самобутність їхньої культури та цінностей і сприяти їхньому соціальному та професійному просуванню, зокрема, шляхом освіти.

...”

VI. ІНШІ ДЖЕРЕЛА

А. Європейський центр моніторингу расизму і ксенофобії (нині – Агенство Європейського союзу з фундаментальних прав людини)

103. Інформація про освіту в Чеській Республіці, доступна на веб-сайті Європейського центру моніторингу, містить наступне:

“У Чеській Республіці не існує офіційних або неофіційних даних про расизм і дискримінацію в галузі освіти.

Найбільш серйозною проблемою чеської системи освіти залишається сегрегаційне направлення дітей із соціально неблагополучних сімей (дуже часто ромів) до спеціальних шкіл. У них навчається більше половини циганських дітей. Існування таких тенденцій у чеській системі освіти, особливо на рівні початкових шкіл, було доведено в поглибленому дослідженні, проведеному Інститутом соціології Академії наук Чеської Республіки. Лише невеликий відсоток циганської молоді вступає до середніх шкіл.”

104. У доповіді центру моніторингу під назвою «Роми та кочівники в системі державної освіти», яка була опублікована в травні 2006 року та стосувалася двадцяти п'яти держав, що на той час були членами Європейського союзу, зазначається, зокрема, що, хоча систематична сегрегація ромських дітей більш не є складовою освітньої політики, сегрегація застосовується на практиці школами та органами управління освітою у різні, здебільшого, непрямі способи, іноді як ненавмисний результат політики і практики, а іноді внаслідок сегрегації за місцем проживання. Школи і органи управління освітою можуть, наприклад, сегрегувати учнів з огляду на «їхні відмінні потреби» і/або для вирішення проблем поведінки і труднощів у навчанні. Останнє також часто призводить до влаштування учнів із-поміж ромів до спеціальних шкіл для розумово відсталих дітей, що є тривожним явищем у таких державах-членах Європейського союзу, як Угорщина, Словаччина та Чехія. Однак, було вжито заходів для перегляду процедур тестування та влаштування до навчальних закладів з урахуванням норм і моделей поведінки, що обумовлюються соціальним і культурним середовищем циганських дітей.

В. Палата лордів

105. У своєму рішенні від 9 грудня 2004 року у справі «Корона проти працівника імміграційної служби Празького аеропорту та інших, ex parte Європейський центр захисту прав ромів та інші» (*Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and another ex parte European Roma Rights Centre and others*), Палата лордів одноголосно постановила, що британські працівники імміграційної служби

празького аеропорту проявили дискримінацію стосовно ромів, бажаючих вилітати з аеропорту до Сполученого Королівства, оскільки вони поводитися з ними з расових мотивів гірше, ніж з іншими людьми, що подорожували в тому ж напрямі.

106. Баронеса Хейл Річмонд заявила, зокрема:

“73. ... Концепція, що лежить в основі законів про заборону расової дискримінації та дискримінації за ознакою статі, полягає у тому, що особи обох статей і всіх рас мають право на рівне поводження. Отже, менш сприятливе поводження з чоловіками, ніж із жінками є такою ж самою дискримінацією, як і менш сприятливе поводження з жінками, ніж із чоловіками; так само менш сприятливе поводження з білошкірими людьми, ніж із чорношкірими, є такою ж самою дискримінацією, як і менш сприятливе поводження з чорношкірими людьми ніж із білошкірими. Складовими незаконної дискримінації є (i) різниця у поводженні з особами (реальна або гіпотетична), що належать до різних статей або рас; (ii) менш прихильне поводження з однією особою, ніж з іншою; (iii) той факт, що їхні відповідні умови життя є однаковими або значно не відрізняються; та (iv) той факт, що різниця у поводженні обумовлюється статевою або расовою належністю осіб. Однак, оскільки люди рідко афішують свої упередження і можуть навіть не знати про них, дискримінація зазвичай має бути підтверджена логічними висновками, а не прямими доказами. Як тільки буде доведено, що з однією особою в схожій ситуації поводитись інакше, ніж із іншою (складові (i), (ii) and (iii)), Суд чекатиме на пояснення від особи, що підозрюється у дискримінації. Пояснення, звичайно, не повинні бути пов'язані з расою або статтю заявника. За відсутністю пояснень або якщо пояснення не є задовільними, виникатимуть всі підстави вважати, що менш сприятливе поводження мотивувалося расовою належністю особи...

74. Якщо факт прямої дискримінації такого роду доведено, питання є вирішеним. За виключенням деяких дуже рідких випадків, об'єктивні виправдання дискримінації не приймаються. Уся суть закону полягає у тому, щоб вимагати від постачальників послуг ставитися до кожної людини як до індивідуума, а не як до члена певної групи. Індивідууму не повинні приписуватися якості, з якими група, до якої він належить, асоціюється у постачальника послуг, незалежно від того, чи має більшість членів цієї групи дійсно такі якості; цей процес іноді називають стереотипізацією. ...

75. У даному випадку скарга стосується прямої дискримінації щодо ромів. Непряма дискримінація виникає тоді, коли роботодавець або постачальник послуг ставиться до всіх однаково, але застосовує при цьому вимоги або умови, які представникам однієї статі або расової групи буде, скоріше за все, складніше задовольнити, ніж представникам іншої статі або групи: наприклад, тест на піднімання ваги чоловіки пройдуть з більшою імовірністю, ніж жінки. Незаконною є лише така вимога, яка не може бути виправдана обставинами, не пов'язаними зі статтю або расою зацікавлених осіб. Але виправданими можуть бути лише вимога або умова, а не сама дискримінація. Таке виправдання не слід плутати з можливістю існування об'єктивних підстав для дискримінації, інакше воно суперечило би статті 14 Європейської конвенції з прав людини.

...

90. Варто пам'ятати, що позитивна практика забезпечення рівних можливостей може і не здаватися чимось очевидним. Багато хто думає, що це суперечить здоровому глузду однаково неупереджено ставитися до всіх

заявників, незалежно від існування дуже вагомих причин підозрювати деяких з них більше, ніж інших. Але це те, що вимагається законом, який прагне до того, щоб люди не ставились у невідгдане становище з причини застосування до них загальних характеристик групи, до якої вони належать. У 2001 році, коли операція, яку ми розглядаємо, почалася, законодавство в галузі расових відносин тільки почало регулювати діяльність імміграційної служби. Навряд чи дивно, що для службовців, діючих під значним тиском часу, було важко відповідати у всіх відношеннях процедурам і очікуванням, які роботодавці намагалися з'ясувати більш ніж чверть століття.

91. Саме в цьому контексті слід розглядати докази того, що трапилося в прайм-тайм аеропорту. Службовці не робили ніяких записів про етнічне походження людей, яких вони опитували. Тому відповідачі не можуть надати нам дані про те, скільки осіб із кожної групи було опитано, як довго вони опитувались і з яким результатом. Це, вважають вони, свідчить про те, що службовці не спирались на конкретну санкцію. Якби це було так, вони повинні були б тільки записувати свої припущення щодо етнічного походження пасажирів. Якби ці припущення були вірними, цього би вистачило, щоб виправдати відмову у виліті. Але це також свідчить про те, що не було вжито жодних офіційних заходів для того, щоб зібрати інформацію, яка дозволила би забезпечити, аби ця пов'язана з високим ризиком операція не проводилася б у дискримінаційний спосіб. Це також означає, що єдина наявна інформація була надана заявниками і, зокрема, Європейським центром захисту прав ромів, який намагався здійснювати моніторинг операції. Відповідачі можуть поставити під сумнів достовірність цієї інформації, але вони не можуть її заперечити або надати більш надійну інформацію. ...”

С. Верховний суд Сполучених Штатів Америки

107. Верховний суд виніс рішення у справі «Гріггз проти компанії Д'юк Пауер Корпорейшн» (*Griggs v. Duke Power Co.*, 401 US 424 (1971)), в якому він виклав теорію непропорційності наслідків. У цій справі чорношкірі працівники електростанції звернулися до суду з причини того, що практика їхнього роботодавця, вимагаючого навіть для найменш оплачуваних посад надати диплом про середню освіту або пройти тест на перевірку здібностей, має дискримінаційний характер. Чорношкірих працівників, яким удалося отримати диплом або пройти стандартні тести, виявилось менше. Верховний суд заявив:

“Закон [про захист цивільних прав 1964 року] вимагає усунення штучних, довільних і непотрібних перешкод для працевлаштування, які дискримінують в образливий спосіб за ознакою раси. Якщо, як у данному випадку, неможливо довести, що практика працевлаштування, яка призводить до виключення негрів, пов'язана з продуктивністю праці, вона заборонена, навіть за відсутності у роботодавця дискримінаційних намірів. ...

Закон не виключає використання тестування або процедур оцінювання здібностей, але він забороняє надавати їм вирішальне значення, хіба тільки не доведено, що йдеться про розумну оцінку продуктивності праці ...

Закон забороняє не тільки пряму дискримінацію, але й практику, яка є справедливою за формою, але дискримінаційною при застосуванні. Основним

критерієм є потреби підприємства. Якщо неможливо довести, що практика працевлаштування, яка призводить до виключення негрів, пов'язана з продуктивністю праці, вона заборонена..

... Конгрес поклав на роботодавця тягар доведення того, що будь-яка вимога має явне відношення до влаштування на посаду, про яку йде мова.”

ПРАВО

I. СФЕРА ЮРИСДИКЦІЇ ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ

108. У своїх заключних зауваженнях, поданих до Великої Палати 26 вересня 2006 року, заявники продовжували стверджувати, що мало місце порушення їхніх прав, гарантованих статтею 3 та п.1 статті 6 Конвенції.

109. Відповідно до прецедентної практики Суду «справою», що передається до Великої Палати, є заява у тій формі, в якій вона була оголошена прийнятою (див., серед інших джерел, рішення у справах «Лейла Шахін проти Туреччини» (*Leyla Şahin v. Turkey*) [ВП], № 44774/98, п. 128, ECHR 2005-XI), та «Юнер проти Нідерландів» (*Üner v. the Netherlands*) [ВП], №46410/99, п. 41, ECHR 2006-XII)). Велика Палата зазначає, що в своєму частковому рішенні від 1 березня 2005 року Палата оголосила неприйнятними всі скарги заявників, які не стосуються статті 14 Конвенції в поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1, у тому числі ті, що посилаються на статтю 3 та п. 1 статті 6 Конвенції. Таким чином, ці скарги – якщо заявники матимуть намір ще раз послатися на них – виходять за межі предмету справи, переданої на розгляд Великої Палати.

II. ПОПЕРЕДНЄ ЗАПЕРЕЧЕННЯ УРЯДУ

110. Суд зазначає, що у своєму рішенні про прийнятність скарги, розгляд попереднього заперечення уряду, висловленого в його зауваженнях від 15 березня 2004 року, про невичерпання заявниками внутрішніх засобів правового захисту, було об'єднано з розглядом скарги по суті – про порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 1. У своєму рішенні від 7 лютого 2006 року (п. 31), Палата дійшла висновку, що доводи сторін стосовно вичерпання внутрішніх засобів правового захисту, порушують питання, які тісно пов'язані зі суттю скарги. Вона погодилася з думкою Конституційного суду Чехії, що скарга порушує дуже важливі питання і що на карту поставлено життєво важливі інтереси. З цієї причини, а також у світлі своїх висновків про відсутність порушення вказаних прав з інших

підстав, маючих відношення до суті справи, Палата не визнала за необхідне розглядати питання про те, чи виконали заявники у даній справі вищезгадану вимогу.

111. Слід нагадати, що коли справа передається на розгляд Великої Палати, остання може також розглянути питання, що стосуються прийнятності скарги, наприклад, коли ці питання були об'єднані з питанням про суть справи або коли вони іншим способом викликають інтерес на стадії розгляду справи по суті (див. рішення у справі «K. і T. проти Фінляндії» (*K. and T. v. Finland*) [ВП], № 25702/94, п. 141, ECHR 2001-VII).

112. За таких обставин Велика Палата вважає, що необхідно визначити, чи виконали заявники у цій справі вимогу про вичерпання внутрішніх засобів правового захисту.

113. Уряд стверджував, що заявники не використали всіх доступних засобів, щоб виправити своє становище. Жоден із них не скористався своїм правом на оскарження рішень про направлення до спеціальних шкіл. Шестеро не подавали апеляції до Конституційного суду. Крім того, серед тих заявників, які звернулися до Конституційного суду, тільки п'ятеро фактично оскаржили рішення про направлення до спеціальних шкіл. Заявники не зробили ніякої спроби захистити свою гідність шляхом подання позову про захист своїх особистих прав відповідно до Цивільного кодексу, а їхні батьки не зверталися з цим питанням ні до шкільної інспекції, ні до міністерства освіти.

114. Заявники стверджували, що, по-перше, в Чеській Республіці не існує жодних засобів правового захисту, які були б ефективними та адекватними для розгляду скарг, пов'язаних із расовою дискримінацією у сфері освіти. Зокрема, право на подання апеляції до Конституційного суду втратило ефективність у зв'язку з його позицією у даній справі та його відмовою надавати будь-яке значення загальній практиці, на яку посилалися заявники. Тому, вважають заявники, не можна критикувати тих із них, хто вирішив не подавати такий позов. Щодо неподання ними адміністративного позову, заявники повідомили, що їхні батьки отримали доступ до необхідної інформації вже після того, як минув час, наданий для подання такого оскарження. Навіть Конституційний суд не взяв до уваги таке упущення. І, нарешті, позов на захист особистих прав не може розглядатись як засіб оскарження підлягаючих обов'язковому виконанню адміністративних рішень, і уряд не надав жодних доказів того, що такий засіб правового захисту є ефективним.

Крім того, навіть якщо припустити, що ефективний засіб правового захисту існує, заявники вважають, що немає необхідності використовувати його там, де застосовується адміністративна практика, яка уможливорює расизм та сприяє йому, як система

спеціальних шкіл у Чеській Республіці. Вони також привернули увагу суду до расової ненависті та численних актів насильства, спрямованих на ромів у Чеській Республіці та на незадовільний характер покарань за злочини, скоєні з расистських і ксенофобських мотивів.

115. Суд нагадує, що умова вичерпання внутрішніх засобів правового захисту, що міститься в п.1 статті 35 Конвенції, заснована на припущенні, що національна правова система забезпечує ефективний засіб правового захисту від стверджуваного порушення. Уряд, який заявляє, що не всі засоби правового захисту були вичерпані, має переконати Суд у тому, що такі засоби були доступні в теорії і на практиці у відповідний момент часу; це означає, що засіб був доступним, здатним відновити права, на порушення яких скаржиться заявник, та гарантувати розумні шанси на успіх (див. «V. проти Сполученого Королівства» (*V. v. the United Kingdom*) [ВП], № 24888/94, п. 57, ECHR 1999-IX)).

116. При застосуванні правила про вичерпання внутрішніх засобів правового захисту треба враховувати те, що воно застосовується в контексті механізму захисту прав людини, який договірні держави домовилися створити. У зв'язку з цим Суд визнав, що п.1 статті 35 має застосовуватися з певною гнучкістю і без зайвого формалізму. Він також визнав, що правило вичерпання внутрішніх засобів правового захисту не є абсолютним і не може застосовуватись автоматично; при розгляді питання про те, чи було воно дотримане, необхідно зважати на обставини конкретної справи. Це означає, зокрема, що Суд повинен досить реалістично брати до уваги не тільки наявність формальних засобів захисту в правовій системі відповідної договірної держави, але й загальний контекст, в якому вони функціонують, а також особисті обставини заявника. Він повинен визначити, з урахуванням усіх обставин справи, чи зробив заявник все, що розумно було б очікувати від нього для того, щоб вичерпати внутрішні засоби правового захисту (див. «Ільхан проти Туреччини» (*Ilhan v. Turkey*) [ВП], № 22277/93, п. 59, ECHR 2000-VII).

117. У даній справі уряд указав, по-перше, на те, що жоден із заявників не спробував оскаржити рішення про направлення до спеціальної школи або подати позов для захисту своїх особистих прав.

118. У зв'язку з цим Суд, як і заявники, відзначає, що Конституційний суд Чехії вирішив залишити без уваги це упущення (див. пункт 28 вище). За цих обставин, на його думку, було б занадто формально вимагати від заявників удаватися до такого засобу правового захисту, який навіть вищий суд країни не зобов'язував їх використовувати.

119. По-друге, уряд заявив, що з дванадцяти заявників, які звернулися до Конституційного суду, тільки п'ять конкретно оскаржили рішення про їхнє направлення до спеціальних шкіл, таким

чином надав Конституційному суду можливість розглянути їхні справи.

120. Суд зазначає, що завдяки тому, що ці п'ять заявників подали позови до Конституційного суду в належній формі, Конституційний суд мав можливість винести рішення по всім скаргам, які заявники потім передали на розгляд до Європейського суду. Конституційний суд також дійшов висновку про те, що предмет позовів виходить за межі особистих інтересів заявників і в цьому сенсі його рішення має більш загальне застосування.

121. Крім того, з постанови від 20 жовтня 1999 року вбачається, що Конституційний суд обмежився перевіркою тлумачення та застосування компетентними органами відповідних положень законодавства без урахування наслідків їх застосування, які, як стверджували заявники, мали дискримінаційний характер. Що стосується скарг на расову дискримінацію, суд заявив, що його роль не полягає в оцінці загального соціального контексту.

122. За цих обставин, ніщо не дозволяє припустити, що рішення Конституційного суду було б іншим, якби він виніс його у справах тринадцяти заявників, які не звернулися з позовом до Конституційного суду або не оскаржили рішення директора спеціальної школи. У світлі цих міркувань, Європейський суд не переконаний, що в особливому контексті даної справи, цей засіб правового захисту дозволив би заявникам досягти задоволення їхніх позовів або надати розумні шанси на успішне вирішення справ.

123. Отже, попереднє заперечення уряду в цій справі має бути відхилене.

III. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ У ПОЄДНАННІ ЗІ СТАТТЕЮ 2 ПРОТОКОЛУ №1

124. Заявники стверджують, що вони зазнали дискримінації через те, що, з причини свого расового або етнічного походження, з ними поводитися менш сприятливо, ніж з іншими дітьми в аналогічній ситуації, без будь-яких об'єктивних і розумних підстав. Вони спиралися в зв'язку з цим на статтю 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1, які передбачають наступне:

Стаття 14 Конвенції

“Користування правами та свободами, визначеними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.”

Стаття 2 Протоколу № 1

“Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.”

А. Рішення Палати

125. Палата постановила, що не мало місця порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1. На її думку, уряду вдалося довести, що система спеціальних шкіл в Чеській Республіці не була створена виключно для навчання циганських дітей і що значні зусилля були докладені в цих школах для того, щоб допомогти певним категоріям учнів здобути базову освіту. У цьому зв'язку Палата відзначила, що правила, регулюючі направлення дітей до спеціальних шкіл, не стосувалися етнічного походження учнів, але мали законну мету адаптації системи освіти до потреб, здібностей та обмежених можливостей дітей.

126. Палата, зокрема, зазначила, що заявникам не вдалося спростувати висновки експертів стосовно того, що їхні труднощі в навчанні не дозволили б їм навчатися за програмою звичайної початкової школи. Було також відзначено, що батьки заявників не робили ніяких зусиль або навіть самі просили направити їхніх дітей до спеціальної школи чи залишити їх навчатися в такій школі.

127. Палата визнала у своєму рішенні, що не так просто вибрати систему освіти, яка примиряла би різні конкуруючі інтереси, і що ідеального рішення, скоріше за все, не існує. Визнаючи, що подані дані викликають занепокоєння і що загальна ситуація щодо освіти циганських дітей в Чеській Республіці є недосконалою, Палата однак вирішила, що конкретні докази, які вона має у своєму розпорядженні, не дозволяють їй зробити висновок, що направлення заявників до спеціальних шкіл або, в деяких випадках, їх подальше навчання в таких школах, було результатом расових забобонів.

В. Доводи сторін*1. Заявники*

128. Заявники стверджували, що обмежувальне тлумачення Палатою поняття дискримінації несумісне не тільки з метою Конвенції, але і з прецедентною практикою Європейського суду та судових систем інших країн в Європі та за її межами.

129. Перш за все вони звернулися до Великої Палати з проханням виправити неясний і суперечливий критерій, який Палата застосувала для визначення того, чи мала місце дискримінація. Вони відзначили,

що, з одного боку, Палата підтвердила запроваджений принцип, передбачаючий, що якщо політика або загальний захід мають непропорційно негативні наслідки для певної групи, то не може бути виключена можливість вважати їх дискримінаційними, навіть якщо вони не були спеціально спрямовані на цю групу. З іншого боку, Палата відійшла від прецедентної практики Європейського суду (див. «Тлімменос проти Греції» (*Thlimmenos v. Greece*) [ВП], № 34369/97, п. 44, ECHR 2000-IV); «Хоогендейк проти Нідерландів» (*Hoogendijk v. the Netherlands*) (ріш.), № 58641/00, 6 січня 2005 р.); та «Начова проти Болгарії» (*Nachova and Others v. Bulgaria*) [ВП], № 43577/98 та 43579/98, п. 157, ECHR 2005-VII), помилково вимагаючи від заявників довести дискримінаційні наміри чеських органів влади. За твердженням заявників, така вимога була нереальною і нелогічною, оскільки питання про те, чи були спеціальні школи призначені для сегрегації учнів за етнічною ознакою, не має ніякого значення, оскільки на практиці їхнє функціонування призводить до такого результату. Реальність є такою, що різні зацікавлені особи, маючи добрі наміри, часто беруть участь у дискримінаційній практиці через незнання, халатність або бездіяльність.

130. Заявники зазначили, зокрема, що Суд, пояснюючи, чому він відмовився прекласти тягар доведення у вищезгаданій справі «Начова та інші проти Болгарії» (*Nachova and Others*) (див. п. 157), подбав про те, щоб розрізнити расово вмотивовані насильницькі дії і расову дискримінацію ненасильницького характеру, наприклад, в галузі працевлаштування або надання послуг. На їхню думку, расова дискримінація в сфері доступу до освіти належить саме до останньої категорії дій дискримінаційного характеру, які можуть бути доведені і за відсутності наміру. Зовсім недавно Суд у своєму рішенні у справі «Зарб Адамі проти Мальти» (*Zarb Adami v. Malta*) (№ 17209/02, пп. 75-76, ECHR 2006-VIII)) дійшов висновку, що відмінність у поводженні не має бути обов'язково прописаною в законодавчому акті для того, щоб порушувати статтю 14, і що «усталена практика» і «ситуація де-факто» можуть також призводити до дискримінації. Заявники вважають, що оскільки в даній справі їм безперечно вдалося довести існування непропорційних наслідків, тягар доведення того, що етнічне походження заявників не має ніякого відношення до оспорюваних рішень і що існували достатні гарантії захисту від дискримінації, має бути перекладений на уряд.

131. У цьому зв'язку заявники зазначили, що в своїй загальнополітичній рекомендації №7 Європейська комісія проти расизму і нетерпимості закликала держави заборонити як пряму, так і непряму дискримінацію, з усуненням в обох випадках необхідності доводити дискримінаційний намір. Переважна більшість держав-членів Ради Європи вже чітко заборонили дискримінацію у

відповідних законодавчих документах, не вимагаючи доведення такого наміру, а це знайшло своє відображення в судовій практиці цих держав. Заявники послалися в цьому контексті, зокрема, на рішення Палати лордів у справі «Корона проти працівника імміграційної служби празького аеропорту та інших, ex parte Європейський центр захисту прав ромів та інші» (*Regina v. Immigration Officer at Prague Airport and another ex parte European Roma Rights Centre and others* (див. п. 105 вище)) та на прецедентну практику Суду Європейських співтовариств. Нарешті, вони відзначили, що непрям дискримінація також заборонена нормами міжнародного права, включаючи Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.

132. Таким чином, з урахуванням істотного значення захисту, що гарантується статтею 14, та необхідності забезпечення його ефективності, заявники вважають, що Суду потрібно роз'яснити правила, які він застосовує в таких ситуаціях, аби забезпечити, поміж іншого, послідовне тлумачення і застосування принципу недискримінації двома європейськими судовими органами. З цієї причини заявники звернулися до Великої Палати з проханням чітко заявити, що існування наміру не є обов'язковим для доведення дискримінації відповідно до статті 14 Конвенції, за винятком випадків – як-от расово вмотивоване насильство – коли намір уже є одним із елементів злочину.

133. У тому, що стосується даної справи, заявники не стверджували, що компетентні органи влади у відповідний період часу мали відкрито расистське ставлення до ромів, або що вони мали намір піддати ромів дискримінації, або, навіть, що вони не вживали будь-яких позитивних заходів. Усе, що заявникам потрібно було довести - і що, на їхню думку, їм удалося зробити, – полягало у тому, що органи влади піддали заявників негативному диференціальному поводженню у порівнянні з представниками інших, нециганських, громад, які перебували в аналогічній ситуації, без об'єктивного і розумного обґрунтування. Питання єдиного європейського стандарту, порушене урядом, є, на думку заявників, більше політичним питанням, і наявність або відсутність такого стандарту не має значення, оскільки принцип рівного поводження є обов'язковою для виконання нормою міжнародного права.

134. Таким же чином заявники звернулися до Великої Палати з проханням дати роз'яснення щодо типів доказів, у тому числі статистичних даних (але не тільки), які можуть бути використані в рамках заяви про порушення статті 14. Вони зазначили, що Палата не взяла до уваги подані ними численні статистичні дані, навіть не перевіряв їхню вірогідність, незважаючи на те, що вони були підтверджені незалежними спеціалізованими міжурядовими

організаціями (ЄКРН, Комітетом з ліквідації расової дискримінації і Консультативним комітетом з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин) та самим урядом (див. пункти 41 і 66 вище). Згідно з цими даними, хоча роми становили на момент подання позову лише 5% усіх учнів початкових шкіл, їх частка в спеціальних школах перевищувала 50%. У той час, як менш, ніж 2% учнів нециганського походження міста Острава були влаштовані до таких шкіл, до них було направлено більш, ніж 50% циганських дітей. Загалом, циганські діти в 27 разів частіше направлялися до спеціальних шкіл, ніж нециганські діти в аналогічній ситуації.

135. На думку заявників ці цифри переконливо свідчать про те, що через свідомий умисел або осудну недбалість расове або етнічне походження є факторами, які перекручують значною, навіть вирішальною, мірою процес направлення учнів до навчальних закладів. Припущення, що вони, як і інші діти ромів в місті Острава стали жертвами дискримінації за ознакою етнічного походження, ніколи не було спростованим. Безперечним є той факт, що в результаті направлення до спеціальних шкіл заявники отримали менш якісну освіту, ніж нециганські діти, і що це фактично позбавило їх можливості отримати середню освіту де-небудь, окрім як в професійному училищі.

136. У цьому контексті вони стверджували, що і в Європі, і за її межами, статистичні дані часто використовуються в тих випадках, коли, як і тут, йдеться про дискримінаційні наслідки, оскільки іноді це єдиний спосіб довести непряму дискримінацію. Статистичні дані були прийняті як засіб доведення дискримінації органами, які здійснюють контроль за імплементацією договорів, підписаних в рамках ООН, та Судом Європейських співтовариств. Директива Ради ЄС 2000/43/ЄС чітко передбачає, що непряма дискримінація може бути доведена за допомогою будь-яких засобів, «у тому числі на основі статистичних даних».

137. Що стосується практики органів, заснованих відповідно до Конвенції, заявники зазначили, що визнаючи факт расової дискримінації у справі «Азіати Східної Африки проти Сполученого Королівства» (*East African Asians v. the United Kingdom*) (№ 4403/70-4530/70, Доповідь Комісії від 14 грудня 1973 року, Рішення та доповіді 78-А, стор. 5)), Комісія взяла до уваги супутні обставини, включаючи статистичні дані про непропорційні наслідки законодавства для британських громадян азіатського походження. Європейський суд у своєму недавньому рішенні у справі «Хоогендейк проти Нідерландів» (*Hoogendijk*) (див. вище) указав, що, якщо виключно статистичні дані не є достатніми, щоб довести дискримінацію, вони могли б – особливо у тих випадках, коли вони не викликають сумнівів – розглядатись як первинний доказ, який вимагає від уряду надання об'єктивних

пояснень застосування відмінного поводження. Крім того, у своєму рішенні у справі «Зарб Адамі проти Мальти» (*Zarb Adami*) (див. вище), Суд, поміж іншого, спирався на статистичні дані, які були доказом диспропорційних наслідків.

138. Заявники також вважають, що було б корисно, якби Велика Палата пояснила прецедентну практику Європейського суду з метою визначити, чи мала у даній справі різниця у поводженні об'єктивне і розумне обґрунтування відповідно до цілей статті 14, а також указала на висновки, які треба зробити за відсутністю задовільного пояснення. Посилаючись, зокрема, на рішення Суду у справах «Тімішев проти Росії» (*Timishev v. Russia*) (№ 55762/00 та 55974/00, п. 56, ECHR 2005-XII) та «Молдован та інші проти Румунії» (*Moldovan and Others v. Romania* (no. 2)), № 41138/98 та 64320/01, п. 140, 12 липня 2005 р.), вони заявили, що коли заявнику вдається довести відмінність у поводженні, тягар доведення обґрунтованості такої відмінності покладається на державу. За відсутністю пояснення, позбавленого расистської конотації, правомірно зробити висновок, що в основі відмінності у поводженні лежать расистські мотиви. За твердженням заявників, ні недостатнє володіння чеською мовою, ні бідність, ні відмінне соціально-економічне становище не можуть бути визнані об'єктивним і розумним обґрунтуванням у даній справі. Вони заперечили, що непропорційно велике число циганських дітей у спеціальних школах можна пояснити результатами тестів розумових здібностей або виправдати згодою батьків (див. також пункти 141-42 нижче).

139. З урахуванням важливості боротьби з расовою та етнічною дискримінацією, що постійно підтверджується різними органами Ради Європи, заявники вважають, що Велика Палата повинна чітко вказати на те, що «межі розсуду», надані державам, не можуть бути виправданням сегрегації у сфері освіти. Підхід, прийнятий Палатою, коли чеській державі була надана необмежена «свобода розсуду», був не виправданим з огляду на серйозні звинувачення у расовій та етнічній дискримінації, висунуті у цій справі, та несумісним з прецедентною практикою Європейського суду. Дана справа потребує підвищеної уваги з боку Суду, оскільки вона стосується одного з найважливіших матеріальних прав, а саме права на освіту.

140. Крім того, заявники стверджували, що Палата дала невірне тлумачення важливим доказам і зробила хибні висновки щодо двох вирішальних питань, а саме, стосовно згоди батьків та надійності психологічних тестів.

141. На момент подій, про які йдеться у справі, не існувало єдиних правил, що регулювали би проведення тестів психолого-педагогічними центрами та інтерпретацію їхніх результатів. Таким чином, багато чого було залишено на розсуд психологів, і виникали значні можливості для

расових забобонів і нечутливості до культурних особливостей. Крім того, тести, які заявники та інші циганські діти вимушені були пройти, були недосконалими з наукової точки зору і ненадійними з педагогічної точки зору. Документальні свідчення вказують на те, що деякі заявники були направлені до спеціальних шкіл з інших причин, ніж їхня розумова відсталість (наприклад, через прогули, погану поведінку і, навіть, неправильні дії батьків). Чеський уряд сам визнав дискримінаційні наслідки тестів (див. пункт 66 вище). Він також визнав у своїх зауваженнях до цієї справи, що один із заявників був зарахований до спеціальної школи, попри добрі навички усного спілкування.

142. За твердженням заявників, дискримінаційне поводження, якому вони піддавалися, не може бути виправданим згодою батьків на їх зарахування до спеціальних шкіл. Уряди зобов'язані за законом захищати найвищі інтереси дитини і, зокрема, рівне право всіх дітей на освіту. Ні поведінка, ні вибір батьків не можуть позбавити їх цього права.

Вірогідність «згоди», нібито наданої батьками кількох заявників, була піддана сумніву з причини невідповідності записів у шкільних документах, що викликало невпевненість у тому, чи дійсно вони дали таку згоду. У будь-якому випадку, навіть якщо припустити, що згода була дана всіма батьками, вона не мала юридичної сили, оскільки батьки ніколи не були належним чином поінформовані про своє право не давати згоди, про альтернативи зарахуванню до спеціальної школи або про ризики і наслідки такого зарахування. Процедура була значною мірою формальною: батькам видали попередньо заповнені формуляри та результати психологічних тестів, оскаржувати які, на думку батьків, вони не мали права. Що стосується передбачуваного права просити пізніше про переведення до звичайної школи, заявники вказали, що з першого року навчання вони отримували освіту, яка суттєво поступалася якістю, що не дозволяло їм у подальшому задовольняти вимоги звичайних шкіл.

Крім того, було нереально розглядати питання про згоду, не беручи до уваги історію сегрегації ромів у сфері освіти та відсутність адекватної інформації про можливості вибору, який мали батьки-роми. Посилаючись на думку, висловлену Судом (див. «Хоканссон і Стурессон проти Швеції» (*Håkansson and Sturesson v. Sweden*), 21 лютого 1990 р., п. 66, Серія А, № 171-А) стосовно того, що відмова від права може бути законною для певних, але не для всіх прав, і що вона не повинна суперечити будь-якому важливому суспільному інтересу, заявники стверджували, що не можна відмовитися від права дитини не бути жертвою расової дискримінації в галузі освіти.

143. Дана справа порушила «серйозне питання загального характеру», а саме, чи в змозі європейські уряди впоратися зі

зростанням расового та етнічного розмаїття та захистити вразливі меншини. У зв'язку з цим найбільш важливим питанням є рівність можливостей в освіті, оскільки дискримінація щодо ромів у цій сфері зберігається в усіх державах-членах Ради Європи. Якщо покласти край дискримінації в школі, це дозволило би ромам користуватися рівним поводженням у цілому.

144. Ситуація з расовою сегрегацією циганських дітей у чеських школах істотно не змінилася з моменту подання заяви. Майбутнє самих заявників і відсутність у них перспектив указує на шкоду, яку їм було заподіяно внаслідок направлення до спеціальних шкіл. Таким чином, у травні 2006 року вісім заявників продовжували навчання в спеціальній школі, у той час як шестеро інших, закінчивших спеціальну школу, опинилися безробітними. З чотирьох заявників, яким було дозволено після перевірки здібностей відвідувати звичайну початкову школу, двоє продовжують навчатися в школі, третій є безробітним, а четвертий був зарахований до професійного училища. Заявники вважають, що вже зараз ясно, що ніхто з них не отримає загальної середньої освіти, тим більше вищої освіти.

145. Нарешті, заявники вказали, що наприкінці 2004 року було прийнято новий закон про школи, який мав покласти край системі спеціальних шкіл. Прийняття нового закону, таким чином, стало визнанням того, що саме існування шкіл, які вважаються спеціальними, накладає тавро неповноцінності на тих, хто до них потрапляє. У дійсності, однак, новий закон не призвів до будь-яких змін на практиці, оскільки змінив лише критерії розробки освітніх програми. Широке дослідження, проведені Європейським центром захисту прав ромів у 2005 та 2006 роках, показали, що у багатьох випадках спеціальні школи були просто перейменовані у «виправні школи» або «школи практичного навчання» без будь-яких істотних змін у викладацькому складі або у змісті їхніх навчальних програм.

2. Уряд

146. Уряд заявив, що справа порушує комплекс питань, пов'язаних із соціальними проблемами становища ромів у сучасному суспільстві. Хоча теоретично роми користуються такими ж правами, що і інші громадяни, у дійсності їхні перспективи є обмеженими як через об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Їхнє становище не може бути поліпшене без участі і залучення всіх членів циганської громади. Під час спроб усунути цю нерівність, держави-члени зіткнулися з численними політичними, соціальними, економічними і технічними проблемами, які не можуть бути зведені до питання дотримання основних прав людини. Саме з цієї причини суди, включаючи Європейський суд з прав людини, повинні виявляти певну стриманість при розгляді заходів, ужитих у даній галузі, та обмежуватися

вирішенням питання про те, чи не вийшли компетентні органи за свої межі розсуду.

147. Посилаючись на свої попередні письмові та усні зауваження, уряд підтвердив, що раса, колір шкіри або належність до національної меншини не відіграли вирішальної ролі в освіті заявників. Не існує жодного конкретного доказу будь-якої різниці у поводженні з заявниками за цими ознаками. Матеріали особових справ заявників указують поза всякими сумнівами на те, що їхнє зарахування до спеціальних шкіл було обумовлене не їхнім етнічним походженням, а результатами психологічних тестів, проведених у психолого-педагогічних центрах. Оскільки заявники були направлені до спеціальних шкіл з урахуванням їхніх особливих освітніх потреб, пов'язаних, головним чином, з їхніми інтелектуальними здібностями, і оскільки критерії, процес застосування цих критеріїв і система спеціальних шкіл не мали расової конотації, як підтвердила у своєму рішенні Палата, говорити про відкриту або пряму дискримінацію у даній справі неможливо.

148. Після цього уряд перейшов до аргументу заявників про те, що в даній справі має місце непряма дискримінація, яка, у певних випадках, може бути доведена тільки за допомогою статистичних даних. Він заявив, що справа «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*) (див. вище), у якій Суд значною мірою спирався на статистичні дані, надані заявниками, не може бути порівняна з даною справою. По-перше, справа «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*) була набагато менш складною. По-друге, розбіжності у кількості чоловіків і жінок, викликаних для виконання обов'язків присяжних у суді, були результатом рішення держави, у той час, як статистичні дані, на які посилаються заявники, відображають у першу чергу бажання батьків, аби їхні діти навчалися у спеціальній школі, а не будь-які дії або бездіяльність з боку держави. Якби батьки не висловили такого бажання (даючи свою згоду), їхні діти не були б зараховані до спеціальної школи.

Крім того, статистична інформація, надана заявниками у даній справі, не була достатньо переконливою, оскільки всі дані були надані директорами шкіл, і, отже, відбивали лише їхню суб'єктивну думку. Будь-яких офіційних відомостей про етнічне походження учнів не існує. Уряд також вважає, що статистичні дані не мають інформативної цінності без оцінки соціально-культурного середовища ромів, їхнього сімейного контексту та ставлення до освіти. Уряд відзначив у зв'язку з цим, що в районі міста Острава мешкає одна із найчисленніших циганських громад у Чеській Республіці.

Що стосується порівняльних досліджень стосовно країн Центральної та Східної Європи та інших країн, наведених у спостереженнях третіх сторін, уряд не вважає, що існує будь-який релевантний зв'язок між цією статистикою та суттю даної справи. На

його думку, ці дослідження, як правило, підтверджують, що створення системи освіти, оптимальної для циганських дітей, є надзвичайно складним завданням.

149. Однак, навіть якщо припустити, що дані, подані заявниками, є надійними і що держава може вважатися відповідальною за стан справ, це, на думку уряду, не являє собою непряму дискримінацію, несумісну з положеннями Конвенції. Заперечуваний захід не суперечив принципу недискримінації, оскільки він мав законну мету, а саме пристосування навчального процесу до здібностей дітей з особливими освітніми потребами. Він мав об'єктивне і розумне обґрунтування.

150. У тому, що стосується останнього питання, уряд оспорує твердження заявників про те, що він не надав будь-яких задовільних пояснень з приводу великого числа ромів у спеціальних школах. Визнаючи, що становище ромів у сфері освіти не є ідеальним, уряд вважає, що йому вдалося довести, що спеціальні школи не були створені для циганських дітей і що етнічне походження не було критерієм для прийняття рішення про направлення до спеціальної школи. Уряд підкреслив, що зарахування до спеціальної школи можливе тільки після попереднього індивідуального психолого-педагогічного тестування. Процедура тестування являє собою технічний засіб, який є предметом триваючих наукових досліджень і з цієї причини може здійснюватися тільки кваліфікованим персоналом. Суди не володіють необхідною кваліфікацією і тому повинні виявляти певну стриманість у даному питанні. Що стосується професійних стандартів, на які посилаються у своїх зауваженнях Міжнародна асоціація «Крок за кроком» та інші, уряд наголосив на тому, що ці стандарти не є правовими нормами, маючими силу закону, а, в крайньому випадку, необов'язковими для виконання рекомендаціями або вказівками фахівців, і що їх незастосування, за визначенням, не тягне за собою міжнародно-правової відповідальності.

151. Особові справи кожного із заявників містять повну інформацію про методи, які були використані, і результати тестування. Вони не були у той час оскаржені жодним із заявників. Твердження заявників про те, що психологи спиралися на суб'єктивний підхід, здаються упередженими і не заснованими на будь-яких доказах.

152. Уряд знову визнав, що могли мати місце випадки, коли причина направлення до спеціальної школи була на грані між труднощами в навчанні і несприятливим соціально-культурним середовищем дитини. Із вісімнадцяти випадків це, очевидно, відбулося тільки в одному випадку - дев'ятого заявника. У тому, що стосується інших заявників, психолого-педагогічна діагностика і тестування в психолого-педагогічних центрах виявили труднощі в навчанні.

153. Психолого-педагогічні центри, які проводили тестування, давали лише рекомендації щодо типу школи, до якої дитина мала бути

направленою. Основним, вирішальним чинником було бажання батьків. У даній справі батьки були поінформовані, що зарахування дітей до спеціальної школи залежить від їхньої згоди; вони також отримали роз'яснення щодо наслідків такого рішення. Якщо вони не зрозуміли всієї суті своєї згоди, вони мали можливість оскаржити рішення про зарахування і могли у будь-який час вимагати переведення своєї дитини до школи іншого типу. Якщо, як вони стверджують тепер, їхня згода не спиралася на достатню поінформованість, їм треба було звернутися за інформацією до компетентних органів. Уряд відзначив у зв'язку з цим, що стаття 2 Протоколу №1 наголошує на головній ролі і відповідальності батьків в освіті своїх дітей. Втручання такого роду суперечило б принципу, що держава повинна поважати побажання батьків щодо виховання та навчання дітей.

У даній справі уряд відзначив, що крім звернення до Конституційного суду і подання скарги в Європейський суд з прав людини, батьки заявників у цілому нічого не зробили для того, щоб уберегти своїх дітей від стверджуваного дискримінаційного поводження, і відігравали відносно пасивну роль в їхній освіті.

154. Уряд відхилив довід заявників про те, що їхнє направлення до спеціальної школи не дозволило їм отримати середню або вищу освіту. Незалежно від того, чи завершили заявники свою обов'язкову освіту до або після набрання чинності новим законом про школи (Закон № 561/2004), вони мали можливість продовжувати середню освіту, відвідувати додаткові заняття для досягнення необхідного рівня або отримати допомогу в профорієнтації. Однак, жоден із заявників не продемонстрував, що він намагався (хоч і безуспішно) це зробити або що його (стверджувані) труднощі були пов'язані з недостатнім рівнем освіти, обумовленим направленням до спеціальної школи. Навпаки, деякі заявники вирішили не продовжувати навчання або залишили його пізніше. Уряд твердо переконаний, що заявники позбавили себе можливості продовжувати навчання через відсутність інтересу. Їхнє становище, яке у багатьох випадках було несприятливим, головним чином обумовлювалося відсутністю в них інтересу, за що держава не може нести відповідальність.

155. Уряд визнав, що національні органи влади повинні розумною мірою робити все необхідне для того, щоб ті чи інші заходи не мали непропорційних наслідків або, якщо це неможливо, щоб згладжувати та компенсувати такі наслідки. Однак, ні Конвенція, ні будь-який інший міжнародний документ не містить загального визначення позитивних обов'язків держави стосовно освіти учнів-ромів або взагалі дітей, що належать до національних або етнічних меншин. Уряд відзначив у зв'язку з цим, що при визначенні позитивних обов'язків держави Суд іноді посиляється на зміни у законодавстві Договірних Сторін. Однак,

уряд стверджує, що на цей час не існує ні європейських стандартів, ні консенсусу стосовно критеріїв, які можуть використовуватися при визначенні того, чи треба направляти дітей до спеціальної школи або як навчати дітей із особливими освітніми потребами; спеціальні школи є одним із можливих і прийнятних вирішень даної проблеми.

156. Крім того, позитивні обов'язки відповідно до статті 14 Конвенції не можуть тлумачитись як зобов'язання держави вживати позитивних заходів. Це має залишатись одним із варіантів. Із статті 14 неможливо вивести загальний обов'язок держави активно компенсувати всі проблеми, від яких страждають різні верстви населення.

157. У будь-якому випадку, оскільки спеціальні школи повинні розглядатись як альтернативна, а не як гірша за якістю форма навчання, уряд зауважив, що він у даній справі вжив необхідних заходів для компенсації труднощів заявників, яким потрібна спеціальна освіта з причини їхньої особистої ситуації, і що він не вийшов за межі розсуду, які Конвенція надає у сфері освіти. Він відзначив, що держава виділила у два рази більше ресурсів на функціонування спеціальних шкіл, ніж звичайних, і що державні органи влади доклали значних зусиль на вирішення складної проблеми освіти циганських дітей.

158. Уряд надав інформацію стосовно нинішньої ситуації заявників, отриману з їхніх особистих справ та з Центру зайнятості міста Острава, де зареєстровані ті заявники, які є безробітними. Перш за все уряд зауважив, що у районі міста Острава зафіксовано високий рівень безробіття і що, загалом, молоді люди, які отримали лише початкову освіту, стикаються з труднощами в пошуку роботи. Навіть якщо існує можливість отримати кваліфікацію та допомогу в профорієнтації, активна участь шукача роботи має важливе значення.

Кажучи конкретно, два заявники на даний час навчаються в останньому класі початкової школи. Семеро з них почали у вересні навчання у професійному училищі. Четверо з заявників почали, але потім кинули, головним чином через відсутність інтересу, навчання у середній школі. Після цього вони стали на облік у Центрі зайнятості. Нарешті, п'ятеро з них вирішили не продовжувати навчання у середній школі і стали на облік у Центрі зайнятості. Ті заявники, які були зареєстровані в Центрі зайнятості, або не співпрацювали з ним, або не виявили інтересу до пропозицій з підготовки або працевлаштування. Внаслідок цього деякі з них були зняті з обліку в Центрі зайнятості (в деяких випадках неодноразово).

159. Нарешті, уряд не погодився з твердженням заявників про те, що нічого не змінилося з набуттям чинності нового закону про школи (Закон № 561/2004). Закон уніфікував раніше існуючі типи початкових шкіл і стандартизував освітні програми. Він не передбачає окремої

незалежної системи спеціалізованих шкіл, за винятком шкіл для дітей з важкими психічними розладами, аутизмом або комбінованими психічними та фізичними розладами. Учні з обмеженими можливостями інтегруються на індивідуальній основі, і де це можливо і доцільно, у звичайні школи. Однак, школи мають право створювати окремі класи, в яких прийоми і методи навчання адаптуються до їхніх потреб. Колишні «спеціальні школи» можуть продовжувати функціонувати в якості самостійних установ, але тепер вони є «початковими школами», що забезпечують навчання за модифікованою програмою для початкової школи. Школи, в яких навчаються діти з соціально неблагополучного середовища, часто використовують своє право на створення посад асистента вчителя і підготовчих класів, спрямованих на поліпшення комунікативних навичок учнів та володіння чеською мовою. Асистенти вчителя із громади ромів часто є сполучною ланкою між школою, родиною та, в деяких випадках, різними експертами і допомагають інтеграції учнів в освітню систему. В регіоні, де проживають заявники, схвально ставляться до інтеграції циганських учнів до класів, що складаються з представників більшості населення.

160. У своїх заключних зауваженнях уряд попросив Суд ретельно вивчити питання про доступ заявників до освіти у кожному випадку індивідуально, враховуючи, однак, загальний контекст, і винести рішення про те, що порушення Конвенції не мало місця.

3. Треті сторони у справі

(а) Інтерайтс і Х'юмен Райтс Вотч

161. Інтерайтс і Х'юмен Райтс Вотч заявили, що дуже важливо, щоб стаття 14 Конвенції забезпечувала ефективний захист від непрямой дискримінації, поняття яке Суд не мав багато нагод розглядати. Вони стверджували, що деякі аспекти мотивації Палати у даній справі не відповідають новим тенденціям, які знайшли своє відображення у таких справах, як «Тімішев» (*Timishev*) (згадується вище), «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*) (згадується вище) та «Хоогендейк» (*Hoogendijk*) (згадується вище). Велика Палата повинна зміцнити цілеспрямоване тлумачення статті 14 і привести прецедентну практику Суду з питання непрямой дискримінації у відповідність з існуючими міжнародними стандартами.

162. Інтерайтс і Х'юмен Райтс Вотч відзначили, що сам Європейський суд підтвердив у справі «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*), що дискримінація не завжди є прямою чи відкритою і що політика або загальні заходи можуть призводити до непрямой дискримінації. Він також визнав, що існування наміру не є обов'язковим елементом у справах, що стосуються непрямой дискримінації (див. «Х'ю Джордан

проти Сполученого Королівства» (*Hugh Jordan v. the United Kingdom*), (№ 24746/94, п. 154, 4 травня 2001 р.). На їхню думку, у випадку непрямой дискримінації достатньо, щоб практика або політика призводили до непропорційно несприятливих наслідків для певної групи.

163. Що стосується доказів непрямой дискримінації, було широко прийнято як на європейському, так і на міжнародному рівні, а також Європейським судом (див. рішення у згаданих вище справах «Тімішев» (*Timishev*), п. 57, та «Хоогендейк» (*Hoogendijk*), що тягар доведення перекладається за наявності первісних доказів дискримінації. У разі непрямой дискримінації, якщо заявник продемонстрував, що значно більше людей певної категорії були поставлені у невигідне становище у результаті відповідної політики або практики, виникає презумпція дискримінації. Тягар доведення тоді перекладається на державу, щоб вона або заперечила підстави для існування первісних доказів, або надала виправдання їхньому існуванню.

164. У зв'язку з цим дуже важливо, щоб Суд розглянув, який тип доказів має бути поданий, щоб перекласти тягар доведення. Інтерайтс і Х'юмен Райтс Вотч зауважили стосовно цього питання, що позиція Суду щодо статистичних даних, викладена у вищезгаданій справі «Х'ю Джордан» (*Hugh Jordan*), п. 154), суперечить міжнародній і порівняльній практиці. У директивах Ради ЄС і міжнародних документах статистичні дані є ключовим методом доведення непрямой дискримінації. Коли заходи на перший погляд є нейтральними, статистика іноді являє собою єдиний ефективний спосіб виявлення їхнього непропорційного впливу на різні шари суспільства. Очевидно, що суди повинні оцінювати надійність, значимість і актуальність статистики щодо справи, яка розглядається, вимагаючи, щоб вона мала конкретний зв'язок із твердженнями заявника.

Однак, якщо Європейський суд буде дотримуватися позиції, згідно з якою статистичних даних недостатньо, щоб довести дискримінаційну практику, Інтерайтс і Х'юмен Райтс Вотч пропонують брати до уваги загальний соціальний контекст, оскільки він надає цінну інформацію про те, якою мірою наслідки від ужитих заходів є непропорційними для заявника.

(b) Міжнародна група із захисту прав меншин, Європейська мережа проти расизму та Європейська ромська інформаційна служба

165. Міжнародна група із захисту прав меншин, Європейська мережа проти расизму та Європейська ромська інформаційна служба заявили, що протиправне направлення циганських дітей до спеціальних шкіл для розумово відсталих дітей є однією з найочевидніших і одіозних форм дискримінації ромів. Діти в таких

спеціальних школах навчаються за спрощеною програмою, яка вважається придатною для їхнього нижчого рівня інтелектуального розвитку. Так, наприклад, у Чеській Республіці, діти у спеціальних школах не повинні знати чеського алфавіту або цифр від одного до десяти до третього або четвертого класу, в той час, як їхні ровесники у звичайних школах набувають ці знання вже у першому класі.

166. Ця практика притягла до себе увагу як на європейському рівні, так і на рівні органів ООН з прав людини, які у своїх доповідях висловили стурбованість з приводу значного числа циганських дітей у спеціальних школах, адекватності використовуваних тестів та якості стверджуваної згоди батьків. Усі ці органи визнали, що невідповідне становище, у яке ставляться циганські діти, не має об'єктивного та розумного обґрунтування.

167. Організації-треті сторони крім того зазначили, що незалежно від достоїнств роздільної освіти для дітей зі справжніми розумовими вадами, рішення про направлення циганських дітей до спеціальних шкіл було у більшості випадків обумовлене не будь-якими реальними розумовими вадами, а мовними і культурними відмінностями, які не були взяті до уваги в процесі тестування. Для того, щоб виконувати свої зобов'язання щодо забезпечення рівного поводження з ромами при здійсненні ними права на освіту, держави повинні внести зміни до процедури тестування для того, щоб вона не була проникнена расовими упередженнями щодо ромів, а також уживати позитивних заходів у галузі навчання мовним і соціальним навичкам.

(с) Міжнародна асоціація «Крок за кроком», Ромський освітній фонд, Європейська асоціація досліджень у питаннях дошкільного виховання

168. Міжнародна асоціація «Крок за кроком», Ромський освітній фонд, Європейська асоціація досліджень у питаннях дошкільного виховання прагнули довести, що методи оцінки, які використовувалися для направлення циганських дітей до спеціальних шкіл у районі міста Острава, не брали до уваги численні відповідні і ефективні показники, котрі були добре відомі в середині 1990-х років (див. пункт 44 вище). На їхню думку дані методи не враховували мову і культуру дітей, їхній попередній досвід навчання або їхнє незнання вимог тестування. Використовувалось одне, а не кілька джерел інформації. Тестування проводилося за один, а не декілька разів. Дані не були отримані в реальному або справжньому контексті, в якому діти могли продемонструвати свої знання. Завелике значення надавалося стандартизованим тестам, які були розроблені для інших груп населення і застосовувались окремо.

169. Посилаючись на різні проведені дослідження (див. пункт 44 вище), дані організації зазначили, що кількість дітей, які належать до

груп меншин, або дітей із соціально вразливих сімей, є занадто великою в системі спеціальної освіти країн Центральної і Східної Європи. Це обумовлено низкою факторів, у тому числі несвідомими расовими забобонами з боку адміністрації шкіл, значною нерівністю у розподіленні ресурсів, невиправданим застосуванням тестів на визначення рівня інтелекту (IQ) та інших інструментів оцінки, неадекватним реагуванням педагогів на тиск, пов'язаний із впливом результатів тестування на подальше життя дитини, нерівністю можливостей батьків, які належать до групи меншин, та персоналу шкіл. Направлення до спеціальних шкіл через використання психологічних тестів часто відбиває расові забобони, що існують у відповідному суспільстві.

170. Чеська Республіка відома тим, що діти з соціально неблагополучного середовища направляються до окремих шкіл. Згідно з порівняльними даними, зібраними Організацією економічного співробітництва та розвитку в 1999 році стосовно п'ятнадцяти країн (див. пункт 18 вище), Чеська Республіка посідає третє місце за кількістю учнів із труднощами навчання, направлених до спеціальних шкіл. Із восьми країн, що подали дані про навчання учнів, труднощі яких обумовлюються соціальними факторами, лише Чеська Республіка використовувала для цього спеціальні школи; інші країни використовували для таких цілей майже виключно звичайні школи.

171. Крім того, практика направлення дітей, визначених як такі, що мають незначні здібності, до спеціальних шкіл у ранньому віці («tracking» або поділ дітей на групи за здібностями), часто призводить, навмисно чи ні, до расової сегрегації і має особливо негативний вплив на рівень освіти дітей із неблагополучних сімей. Це має довгострокові згубні наслідки для них самих і для суспільства, включаючи передчасне виключення зі системи освіти, що призводить до втрати можливостей для подальшого працевлаштування.

(d) Міжнародна федерація за права людини

172. Міжнародна федерація за права людини вважає, що Палата у своїй постанові необґрунтовано надала велике значення згоді батьків, яку вони, за їхнім твердженням, дали стосовно ситуації, котра є предметом скарги до Європейського суду. Вона зазначила, що у прецедентній практиці Суду мали місце ситуації, коли відмова від права не вважалася здатною звільнити державу від обов'язку гарантувати кожній особі в межах своєї юрисдикції права і свободи, викладені у Конвенції. Це стосується, зокрема, випадків, коли така відмова суперечила важливим суспільним інтересам або не була чіткою і однозначною. Крім того, щоб відмова від гарантії була здатна виправдати обмеження прав і свобод особи, вона повинна заявлятися за таких умов, за яких можна зробити висновок, що особа була

повністю обізнана про наслідки, зокрема правові наслідки, свого вибору. У справі «R. проти Бордена» (*R. v. Borden*) ([1994] 3 RCS 145, с. 162)), Верховний суд Канади розробив наступний принцип стосовно цього конкретного питання: “для того, щоб відмова від права ... була ефективною, людина, яка має дати згоду, повинна мати необхідну інформацію, аби дійсно відмовитися від свого права. Право вибору передбачає не тільки можливість віддати перевагу одному чи іншому варіанту рішення, але і наявність досить доступної інформації, щоб віддати свідому перевагу.”

173. Тому, в світлі природи принципу рівного поводження, а також зв'язку між заборонаю расової дискримінації та більш широким поняттям людської гідності, виникло питання про те, чи не повинна відмова від права на захист від дискримінації бути виключена цілком. У даній справі згода, отримана від батьків заявників, була обов'язковою не тільки для заявників, але для всіх дітей громади ромів. Цілком можливо, - а на думку Міжнародної федерації за права людини навіть імовірно, - що всі батьки циганських дітей воліють інтегрованого навчання для своїх дітей, але, не будучи впевненими у виборі, який буде зроблений іншими батьками у цій ситуації, вони віддають перевагу «безпеці» спеціальних шкіл, у яких навчається переважна більшість циганських дітей. У контексті, що характеризується історією дискримінації ромів, батьки циганських дітей мають вибір між (а) направленням своїх дітей до шкіл, адміністрація яких не дуже бажає їх приймати, і де вони бояться бути предметом різних форм утисків і проявів ворожості з боку своїх однокласників і вчителів, або (б) направленням їх до спеціальних шкіл, де навчається переважна більшість циганських дітей, і де вони, отже, не повинні боятися проявів таких забобонів. Насправді, батьки заявників вибрали те, що їм здавалось як менше з двох зол за відсутністю реальної можливості отримання інтегрованої і прихильної до ромів освіти. Різниця між двома варіантами рішення була така, що батьки заявників змушені були зробити той вибір, за який уряд зараз прагне визнати їх відповідальними.

174. З причин, викладених вище, Міжнародна федерація за права людини вважає, що у цій справі стверджувана відмова батьків заявників від права своїх дітей здобувати освіту в звичайних школах не може виправдати звільнення Чеської Республіки від її зобов'язань за Конвенцією.

С. Оцінка Суду

1. Виклад основних принципів

175. Відповідно до прецедентної практики Суду, дискримінація означає відмінне поводження, без об'єктивного і розумного обґрунтування, з особами, які перебувають у відносно схожих ситуаціях (див. «Уїлліс проти Сполученого Королівства» (*Willis v. the United Kingdom*), № 36042/97, п. 48, ECHR 2002-IV), та «Окпісц проти Німеччини» (*Okpisch v. Germany*), № 59140/00, п. 33, 25 жовтня 2005 р.)). Однак, стаття 14 не забороняє державі-члену поводитися з групами осіб по-різному для того, щоб виправити «фактичну нерівність» між ними; дійсно, у деяких випадках відсутність спроб виправити нерівність за допомогою відмінного поводження сама по собі може призводити до порушення статті 14 (див. Справу, «що стосується деяких аспектів законів про використання мов у системі освіти в Бельгії» проти Бельгії» (рішення по суті справи) (*Case “relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium” v. Belgium (merits)*), 23 липня 1968 р., с. 34, п. 10, Серія А, № 6); «Тліменнос проти Греції» (*Thlimmenos v. Greece*) [ВП], № 34369/97, п. 44, ECHR 2000-IV); та «Стек та інші проти Сполученого Королівства» (*Stec and Others v. the United Kingdom*) [ВП], № 65731/01, п. 51, ECHR 2006-VI)). Суд також визнав, що загальна політика або захід, які мають непропорційно шкідливі наслідки для конкретної групи, можуть вважатися дискримінаційними, незважаючи на те, що вони не спрямовані конкретно на цю групу (див. згадані вище справи «Х'ю Джордан» (*Hugh Jordan*), та «Хоогендейк» (*Hoogendijk*)), і що дискримінація, яка потенційно суперечить Конвенції, може бути результатом фактичної ситуації (див. згадану вище справу «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*)).

176. Дискримінація за ознакою, поміж іншого, етнічного походження особи являє собою одну з форм расової дискримінації. Расова дискримінація є особливо обурливим типом дискримінації і, з причини своїх небезпечних наслідків, вимагає від влади особливої пильності та енергійного реагування. Саме тому органи влади повинні використовувати всі доступні засоби для боротьби з расизмом, зміцнюючи таким чином демократичне бачення суспільства, в якому різноманітність сприймається не як загроза, а як джерело збагачення (див. згадані вище справи «Начова» (*Nachova*) та «Тімішев» (*Timishev*)). Суд також визнав, що ніяка відмінність у поводженні, обумовлена виключно або вирішальною мірою етнічним походженням особи, не може бути об'єктивно виправданою в сучасному демократичному суспільстві, побудованому на принципах плюралізму та поваги до різних культур (див. згадану вище справу «Тімішев» (*Timishev*), п. 58).

177. Що стосується тягара доведення у цій сфері, Суд установив, що після того, як заявник продемонстрував відмінність у поводженні, уряд має довести, що вона була виправданою (див., поміж інших джерел, справу «Шассанью та інші проти Франції» (*Chassagnou and Others v. France*) [ВП], № 25088/94, 28331/95 та 28443/95, пп. 91-92, ECHR 1999-III), та вищезгадану справу «Тімішев» (*Timishev*), п. 57).

178. Що стосується питання про те, що являють собою первинні докази, здатні перекласти тягар доведення на державу-відповідача, Суд заявив у вищезгаданій справі «Начова та інші» (*Nachova and Others*), п.147), що при розгляді справи в Суді не існує процедурних бар'єрів для прийняття доказів або визначених наперед формул для їх оцінки. Суд робить висновки, які, на його думку, підтверджуються вільною оцінкою всіх доказів, у тому числі висновків, які можуть впливати з фактів і доводів сторін. Відповідно до його прецедентної практики, доказ може впливати зі сукупності достатньо переконливих, ясних і погоджених висновків або аналогічних неспростованих фактичних презумпцій. Крім того, рівень переконливості, необхідний для досягнення конкретного висновку і, у зв'язку з цим, розподіл тягара доведення нерозривно пов'язані зі специфікою фактів, характером зроблених заяв та з правом, що гарантується Конвенцією і знаходиться під загрозою порушення.

179. Суд визнав, що процедура, передбачена Конвенцією, не завжди дозволяє строго застосовувати принцип *affirmanti incumbit probatio* (той, хто стверджує, повинен довести те, що він стверджує— див. справу «Акташ проти Туреччини» (*Aktaş v. Turkey*), № 24351/94, п. 272, ECHR 2003-V)). За певних обставин, коли події, які розглядаються судом, цілком або здебільшого відомі тільки органам влади, тягар доведення покладається на органи влади, які повинні дати задовільне і переконливе пояснення (див. «Сальман проти Туреччини» (*Salman v. Turkey*) [ВП], № 21986/93, п. 100, ECHR 2000-VII), та «Ангелова проти Болгарії» (*Anguelova v. Bulgaria*), № 38361/97, п. 111, ECHR 2002-IV)). У справі «Начова та інші проти Болгарії» (*Nachova and Others*) (див. вище, п. 157) Суд не виключив можливості вимагати від уряду держави-відповідача спростувати спірні твердження про дискримінацію в певних випадках, навіть якщо він вважав, що це буде важко зробити в цій конкретній справі, оскільки тут стверджувалося, що насильницькі дії були вмотивовані расовими упередженнями. У зв'язку з цим він зазначив, що в правових системах багатьох країн докази дискримінаційних наслідків політики, рішення або практики звільняли від необхідності доводити намір щодо стверджуваної дискримінації в галузі праці та у сфері надання послуг.

180. Що стосується питання про те, чи можуть статистичні дані розглядатись як доказ у справі, Суд у минулому заявляв, що статистичні дані самі по собі не можуть розкрити практику, яка може

бути визначена як дискримінаційна (див. згадану вище справу «Х'ю Джордан» (*Hugh Jordan*), п. 154). Однак, під час розгляду останніх справ, що стосувалися питання про дискримінацію і в яких заявники вказували на різницю у наслідках уживання загального заходу або конкретної ситуації (див. вищезгадані справи «Хоогендейк» (*Hoogendijk*) та «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*, пп. 77-78), Суд значною мірою спирався на статистичні дані, подані сторонами, з метою встановити відмінність у поводженні з двома групами (чоловіків і жінок) у схожих ситуаціях.

Так, у справі «Хоогендейк» (*Hoogendijk*) Суд заявив: “Коли заявник може продемонструвати, спираючись на безперечну офіційну статистику, існування первинних доказів, указуючих на те, що конкретна норма – хоча і сформульована у нейтральній формі – насправді зачіпає явно більший відсоток жінок, ніж чоловіків, уряд держави-відповідача має довести, що це результат об’єктивних факторів, не пов’язаних з будь-якою дискримінацією за ознакою статі. Якщо тягар доведення того, що різниця у наслідках для жінок і чоловіків не має дискримінаційного характеру, не перейде до уряду держави-відповідача, то на практиці заявникам буде надзвичайно складно довести існування непрямой дискримінації.”

181. Нарешті, як уже зазначалось у рішеннях Суду, винесених у попередніх справах, уразливе становище ромів/циган означає, що їхнім потребам і способу життя слід приділяти особливу увагу як у відповідній нормативно-правовій базі, так і в процесі прийняття рішень у конкретних справах (див. «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. the United Kingdom*) [ВП], № 27238/95, п. 96, ECHR 2001-I) та «Коннорс проти Сполученого Королівства» (*Connors v. the United Kingdom*), № 66746/01, п. 84, 27 травня 2004 р.).

У згаданій вище справі «Чепмен» (*Chapman*), пп. 93-94) Суд також зазначив, що можна говорити про виникнення міжнародного консенсусу між державами-членами Ради Європи, що полягає у визнанні особливих потреб меншин і обов’язку захищати їхню безпеку, самобутність та спосіб життя – не тільки в цілях захисту інтересів меншин, але для збереження культурного розмаїття, яке має цінність для всього суспільства.

2. Застосування вищевказаних принципів до даної справи

182. Суд зазначає, що з причини своєї бурхливої історії та постійних вимушених переселень, роми являють собою знедолену та уразливу меншину, яка має особливий характер (див. також загальні зауваження в Рекомендації Парламентської асамблеї №1203 (1993) про циган в Європі, наведені в пункті 56 вище, та пункт 4 Рекомендації Парламентської асамблеї №1557 (2002) про правове становище ромів у Європі, наведений у пункті 58 вище). Як зазначив Суд у попередніх

справах, з цієї причини вони потребують особливого захисту (див. пункт 181 вище). Як свідчить діяльність багатьох європейських і міжнародних організацій та рекомендації органів Ради Європи (див. пункти 54-61 вище), цей захист поширюється також на сферу освіти. Отже, дана справа заслуговує особливої уваги, зокрема з урахуванням того, що на момент подання скарг до Суду заявники були неповнолітніми дітьми, для яких право на освіту має першорядне значення.

183. У даній справі заявники не стверджують, що вони перебували в іншій, ніж нециганські діти, ситуації, яка потребувала відмінного поводження, або що держава-відповідач не вжила конструктивних заходів на виправлення фактичної нерівності або відмінностей між ними (див. вищезгадані справи «Тлімменос» (*Thlimmenos*), п. 44, та «Стек та інші» (*Stec and Others*), п. 51). На їхню думку, все, що має бути встановлено – це те, що без об'єктивного і розумного обґрунтування з ними поводитися менш прихильно, ніж з нециганськими дітьми в аналогічній ситуації, і що це являло собою в їхньому випадку непряму дискримінацію.

184. Суд уже приходив при розгляді попередніх справ до висновку, що відмінність у поводженні може набувати форми непропорційно негативних наслідків загальної політики або заходів, які, хоча і сформульовані у нейтральній формі, є дискримінаційними по відношенню до певної групи (див. згадані вище справи «Х'ю Джордан» (*Hugh Jordan*), п. 154, та «Хоогендейк» (*Hoogendijk*)). Відповідно, наприклад, до Директив Ради ЄС 97/80/ЄС та 2000/43/ЄС (див. пп. 82-84 вище) та до визначення, наданого ЄКРН (див. п. 60 вище), така ситуація може являти собою «непряму дискримінацію», яка не вимагає обов'язково існування дискримінаційних намірів.

(а) Чи існує презумпція непрямой дискримінації у даній справі

185. Сторони погодилися з тим, що оспорювана відмінність у поводженні не була пов'язана з формулюванням чинних на той момент законодавчих положень стосовно процедури направлення до спеціальних шкіл. Таким чином, питання у даній справі полягає у тому, чи призвело те, яким чином законодавство застосовується на практиці, до невиправданого направлення непропорційно великого числа циганських дітей – у тому числі заявників – до спеціальних шкіл, і чи були ці діти внаслідок цього поставлені у невідгідне становище.

186. Як уже згадувалося вище, Суд зазначив при розгляді попередніх справ, що заявники можуть зіткнутися з труднощами при доведенні дискримінаційного поводження (див. вищезгадану справу «Начова та інші» (*Nachova and Others*), пп. 147 та 157). Для того, щоб гарантувати зацікавленим особам ефективний захист їхніх прав, у

випадках стверджуваної непрямой дискримінації повинні застосовуватися менш суворі правила доведення.

187. Стосовно даного питання Суд зазначає, що Директиви Ради ЄС 97/80/ЄС та 2000/43/ЄС передбачають, що особи, які вважають, що їм було завдано шкоди з причини незастосування до них принципу рівного поводження, можуть довести державним органам влади будь-якими засобами, в тому числі за допомогою статистичних даних, факти, які дозволяють припустити, що мала місце дискримінація (див. пункти 82-83 вище). Недавня прецедентна практика Суду Європейських співтовариств (див. пункти 88-89 вище) указує на те, що він дозволяє заявникам посилаватися на статистичні дані, а національним судам брати такі докази до уваги, у тих випадках, коли вони є переконливими і вагомими.

Велика Палата також звертає увагу на інформацію, надану третіми сторонами у справі, згідно з якою Суду багатьох країн, а також органи контролю за виконанням договорів ООН, зазвичай приймають статистичні дані в якості доказу непрямой дискримінації для того, щоб полегшити потерпілим завдання наведення первинних доказів.

Суд також визнав важливість офіційної статистики у вищезгаданих справах «Хоогендейк» (*Hoogendijk*) та «Зарб Адамі» (*Zarb Adami*) і продемонстрував свою готовність приймати і враховувати різні види доказів (див. згадану вище справу «Начова та інші» (*Nachova and Others*), п. 147).

188. За таких обставин Суд вважає, що коли йдеться про оцінку наслідків певних заходів або практики для окремої особи або групи осіб, статистичні дані, які після критичного аналізу Суду здаються надійними і вагомими, можуть бути достатніми для того, щоб розглядатись як первинні докази, які має надати заявник. Це не означає, однак, що непряма дискримінація не може бути доведена без статистичних даних.

189. Якщо заявник, стверджуючи, що він став жертвою непрямой дискримінації, таким чином доводить спростовне припущення, що наслідки заходів або практики є дискримінаційними, тягар доведення переходить до держави-відповідача, яка повинна довести, що відмінність у поводженні не має дискримінаційного характеру (див. *mutatis mutandis*, згадану вище справу «Начова та інші» (*Nachova and Others*), п. 157). Зважаючи, зокрема, на специфіку фактів і характер звинувачень, що висуються у такого роду справах (там же, п. 147), заявнику було би на практиці вкрай складно довести непряму дискримінацію без перенесення тягара доведення на державу.

190. У даній справі статистичні дані, надані заявниками, були отримані з анкет, розісланих директорам спеціальних і звичайних початкових шкіл міста Острава в 1999 році. Вони показують, що у той час 56% всіх учнів спеціальних шкіл міста Острава були ромами. І

навпаки, роми становили лише 2,26% від загальної кількості учнів, що відвідували звичайні початкові школи міста Острава. Крім того, тоді як тільки 1,8% учнів нециганського походження були направлені до спеціальних шкіл, частка циганських учнів, зарахованих до спеціальних шкіл міста Острава, становила 50,3%. На думку уряду, ці цифри не є достатньо переконливими, оскільки вони лише відображають суб'єктивні погляди директорів шкіл. Уряд також зазначив, що офіційної інформації про етнічне походження учнів не існує і що в регіоні міста Острава проживає одна із найчисленніших циганських громад.

191. Велика Палата відзначає, що ці цифри не були заперечені урядом і що він не надав ніяких альтернативних даних. Зважаючи на зауваження уряду про те, що офіційних даних про етнічне походження учнів не існує, Суд визнав, що статистичні дані, надані заявниками, можуть не бути цілком надійними. Разом з тим він вважає, що ці цифри свідчать про домінуючу тенденцію, яка була підтверджена як державою-відповідачем, так і незалежними контрольними органами, які вивчали це питання.

192. У своїх доповідях, поданих відповідно до п. 1 статті 25 Рамкової конвенції про захист національних меншин, чеські органи влади визнали, що в 1999 році циганські учні становили від 80% до 90% від загальної кількості учнів у деяких спеціальних школах (див. пункт 66 вище) і що в 2004 році до спеціальних шкіл продовжували направляти “значну кількість” циганських дітей (див. пункт 67 вище). Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції зауважив у своїй доповіді від 26 жовтня 2005 року, що, за неофіційними оцінками, роми становлять до 70% учнів спеціальних шкіл. Згідно з доповіддю, опублікованою ЄКРН у 2000 році, циганські діти “значною мірою переважають” у спеціальних школах. Комітет з ліквідації расової дискримінації зазначив у своїх заключних зауваженнях від 30 березня 1998 року, що непропорційно велике число циганських дітей направляється до спеціальних шкіл (див. пункт 99 вище). Нарешті, відповідно до цифр, наданих Європейським центром моніторингу расизму та ксенофобії, більше половини циганських дітей у Чеській Республіці навчаються в спеціальних школах.

193. На думку Суду, останні цифри, які не стосуються виключно району міста Острава, і, отже, надають більш загальну картину, свідчать про те, що навіть якщо важко визначити точний відсоток циганських дітей, які на той час навчались у спеціальних школах, їхня кількість була непропорційно високою. Більше того, циганські діти становили більшість учнів у спеціальних школах. Незважаючи на те, що законодавчі положення були сформульовані у нейтральних термінах, вони на практиці мали більш серйозні наслідки для циганських, ніж для нециганських дітей, а це призводило до

непропорційно великого числа випадків направлення циганських дітей до спеціальних шкіл.

194. Велика Палата вважає, що коли було доведено, що застосування законодавства призводить до таких дискримінаційних наслідків, то у справах, які стосуються сфери освіти, так само, як і у справах, які стосуються питань працевлаштування або надання послуг (див, *mutatis mutandis*, згадану вище справу «Начова та інші» (*Nachova and Others*), п. 157), немає необхідності доводити існування будь-якого дискримінаційного наміру з боку відповідних органів влади (див. пункт 184 вище).

195. За цих обставин докази, надані заявниками, можуть розглядатись як достатньо надійні і вагомі, щоб викликати серйозну презумпцію існування непрямої дискримінації. Тягар доведення повинен тоді перейти до уряду, який має продемонструвати, що різниця у наслідках застосування законодавства була результатом об'єктивних факторів, не пов'язаних із етнічним походженням.

(b) Об'єктивне і розумне обґрунтування

196. Суд нагадує, що відмінність у поводженні є дискримінаційною, якщо “вона не має об'єктивного і розумного обґрунтування”, тобто, якщо вона не має “законної мети” або якщо відсутнє “розумне співвідношення” між засобами, що використовуються, і метою, яка має бути досягнута (див., поміж багатьох інших джерел, справу «Ларкос проти Кіпру» (*Larkos v. Cyprus*) [ВП], № 29515/95, п. 29, ECHR 1999-I), та вищезгадану справу «Стек та інші» (*Stec and Others*), п. 51). У тому випадку, якщо відмінність у поводженні базується на ознаках раси, кольору шкіри або етнічного походження, поняття об'єктивного і розумного обґрунтування повинне тлумачитись якомога суворіше.

197. У даній справі уряд намагається пояснити відмінність у поводженні з циганськими і нециганськими дітьми необхідністю адаптувати систему освіти до здібностей дітей із особливими потребами в навчанні. На думку уряду, заявники були зараховані до спеціальних шкіл у зв'язку з їхніми особливими освітніми потребами, головним чином, у результаті їхнього низького інтелектуального потенціалу, визначеного за допомогою психологічних тестів у психолого-педагогічних центрах. Після того, як центри дали свої рекомендації щодо типу школи, до якої заявники мають бути направлені, остаточне рішення залишалося за батьками, які погодилися з направленням. Тому той аргумент, що заявники направлялися до спеціальних шкіл з причини їхнього етнічного походження, є неспроможним.

Зі свого боку заявники категорично заперечують припущення, що непропорційно велике число циганських дітей у спеціальних школах

можна було б пояснити результатами інтелектуальних тестів або виправдати згодою батьків.

198. Суд визнає, що рішення уряду зберегти систему спеціальних шкіл було продиктоване бажанням знайти рішення для дітей з особливими освітніми потребами. Однак, він поділяє занепокоєння інших органів Ради Європи, які висловили стурбованість нижчим рівнем навчальної програми, що використовується в цих школах і, зокрема, сегрегацією, яку спричиняє така система.

199. Велика Палата відзначає далі, що тести, які використовуються для оцінки здібностей дітей до навчання або їхніх труднощів, викликали суперечки і продовжують залишатися предметом наукових дискусій і досліджень. Визнаючи, що оцінка надійності таких тестів не входить до кола її компетенцій, різні фактори у цій справі, проте, приводять Велику Палату до висновку, що результати тестів, здійснених на той момент, не можуть являти собою об'єктивне і розумне обґрунтування відповідно до цілей статті 14 Конвенції.

200. Перш за все, сторони не заперечують, що для всіх дітей, які проходили тестування, незалежно від їхнього етнічного походження, використовувались однакові тести. Чеські органи влади самі визнали у 1999 році, що «циганські діти із середнім або вище середнього рівнем інтелекту» часто зараховуються до таких шкіл на основі результатів психологічних тестів і що тести були розроблені для представників більшості населення і не беруть до уваги особливостей ромів (див. пункт 66 вище). У результаті тести і методи, що використовувалися, були переглянуті для забезпечення того, щоб вони більше «не застосовувалися на шкоду циганським дітям» (див. пункт 72 вище).

Крім того, різні незалежні органи висловили сумніви з приводу адекватності тестів. Так, Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин відзначив, що діти, які не мають розумових вад, часто направляються до цих шкіл «[у зв'язку з] реальними або уявними мовними та культурними відмінностями між ромами і більшістю населення». Комітет також наголосив на тому, що тести мають бути «послідовними, об'єктивними і всеосяжними» (див. пункт 68 вище). ЄКРН зазначив, що направлення циганських дітей до спеціальних шкіл для осіб з розумовою відсталістю, як повідомляється, є часто «майже автоматичним» і має бути вивчене з метою забезпечити, аби будь-яке тестування, що здійснюється, було «справедливим» і щоб справжні здібності кожної дитини були «належним чином оцінені» (див. пункти 63-64 вище). Комісар Ради Європи з прав людини зазначив, що циганські діти часто зараховуються до класів для дітей з особливими потребами «без адекватної психологічної та педагогічної оцінки, при цьому реальними критеріями явно є їхнє етнічне походження» (див. пункт 77 вище).

Нарешті, на думку деяких третіх сторін у справі, направлення до спеціальних шкіл за результатами психологічних тестів відбиває расові забобони, що існують у відповідному суспільстві.

201. Суд вважає, що, принаймні, існує ризик, що тести були необ'єктивними і що результати не були проаналізовані з урахуванням специфіки та особливостей циганських дітей, які їх проходили. За цих умов тестування, про яке йде мова, не може бути обґрунтуванням для оспорованої відмінності у поводженні.

202. Що стосується згоди батьків, Суд бере до уваги зауваження уряду про те, що це було вирішальним фактором, без якого заявники не були б направлені до спеціальних шкіл. У зв'язку з тим, що у цій справі було встановлено існування відмінності у поводженні, така згода означала б погодження з відмінністю у поводженні, навіть якщо вона має дискримінаційний характер, інакше кажучи, відмову від права не піддаватися дискримінації. Однак, відповідно до прецедентної практики Суду, відмова від права, гарантованого Конвенцією – тою мірою, якою така відмова допускається – повинна здійснюватись у недвозначній формі і за умови володіння повною інформацією, тобто на основі «інформованої згоди» (див. справу «Пфейфер і Планкль проти Австрії» (*Pfeifer and Plankl v. Austria*), 25 лютого 1992 р., пп. 37-38, Серія А, № 227) та без примусу (див. справу «Девеер проти Бельгії» (*Deweer v. Belgium*), 27 лютого 1980 р., п. 51, Серія А, № 35).

203. У контексті даної справи Суд не є впевненим, що батьки циганських дітей, які належать до знедоленої громади і часто є малоосвіченими, були здатні оцінити всі аспекти ситуації та наслідки надання згоди. Уряд сам визнав, що згода у даному випадку обмежувалася підписом на попередньо заповненому формулярі, який не містив інформації про доступні альтернативи або про відмінності між програмами спеціальних шкіл та звичайних загальноосвітніх шкіл. Здається, що державні органи влади не вжили ніяких додаткових заходів на забезпечення того, щоб батьки-роми отримали всю інформацію, яка необхідна для прийняття обґрунтованого рішення, або щоб вони були проінформовані про наслідки, які така згода матиме для майбутнього їхніх дітей. Також здається безперечним те, що батьки-роми постали перед дилемою: вибором між звичайними школами, які не враховували соціальних і культурних особливостей їхніх дітей, і в яких їхні діти могли піддаватися ізоляції та остракізму, і спеціальними школами, більшість учнів яких були роми.

204. У зв'язку з істотною важливістю заборони расової дискримінації (див. згадані вище справи «Начова та інші» (*Nachova and Others*), п. 145, та «Тімішев» (*Timishev*), п. 56), Велика Палата вважає, що, навіть якщо припустити, що умови, викладені у пункті 202 вище, були б задоволені, відмова від права не піддаватися расовій

дискримінації не може бути прийнятою, оскільки вона суперечила би важливому суспільному інтересу (див., *mutatis mutandis*, «Хермі проти Італії» (*Hermi v. Italy*) [ВП], № 18114/02, п. 73, ECHR 2006-XII)).

(с) Висновок

205. Як убачається з документів, підготовлених ЄКРН, та з доповіді Комісара з прав людини Ради Європи, не тільки Чеська Республіка зіткнулася з труднощами в організації навчання циганських дітей: інші європейські країни мали подібні проблеми. Суд із задоволенням відзначає, що на відміну від деяких країн, Чеська Республіка прагне до вирішення цієї проблеми і визнає, що під час своїх спроб домогтися соціальної та освітньої інтеграції груп, які перебувають у несприятливому становищі, як, наприклад, роми, вона вимушена долати численні труднощі у зв'язку з, поміж іншого, культурними особливостями цієї меншини і певним ступенем ворожості з боку батьків нециганських дітей. Як зазначила Палата у своєму рішенні про прийнятність даної заяви, вибір між єдиною школою для всіх, вузькоспеціалізованими структурами і єдиною структурою зі спеціалізованими класами не є одним із легких. Це тягне за собою складний процес балансування між конкуруючими інтересами. Що стосується розробки та планування навчальних програм, то це головним чином порушує питання доцільності, вирішення яких не належить до завдань Суду (див. справу «Вальсаміс проти Греції» (*Valsamis v. Greece*), 18 грудня 1996 р., п. 28, Збірник постанов та рішень (*Reports of Judgments and Decisions*) 1996-VI).

206. Однак, кожного разу, коли національним органам влади надаються межі розсуду, здатні заважати здійсненню права, що захищається Конвенцією, процедурні гарантії, які має особа, набувають особливого значення при визначенні того, чи не переступила держава-відповідач, запроваджуючи нормативно-правові рамки, наданих їй меж розсуду (див. справу «Баклі проти Сполученого Королівства» (*Buckley v. the United Kingdom*), 25 вересня 1996 р., п. 76, Збірник 1996-IV), та вищезгадану справу «Коннорс» (*Connors*), п. 83).

207. Обставини даної справи свідчать про те, що процедура орієнтації циганських дітей до відповідних навчальних закладів була позбавлена гарантій (див. пункт 28 вище), які могли б забезпечити, щоб при здійсненні свободи розсуду у сфері освіти держава враховувала особливі потреби цих дітей, які належать до уразливого класу суспільства (див., *mutatis mutandis*, згадані вище справи «Баклі» (*Buckley*), п. 76, та «Коннорс» (*Connors*), п. 84). Крім того, у результаті цієї процедури заявники були зараховані до шкіл для дітей з розумовими вадами, де вони навчалися за програмою нижчого рівня, ніж програма звичайних шкіл, і де вони були ізольовані від учнів, що належали до більшості населення. Внаслідок цього вони отримали

освіту, яка посилювала їхні труднощі і ставила під загрозу подальший особистий розвиток, замість того, щоб допомогти їм у розв'язанні реальних проблем, в інтеграції у звичайну школу та у розвитку навичок, які сприятимуть життю серед більшості населення. Дійсно, уряд у непрямій формі визнав, що можливості працевлаштування є більш обмеженими для учнів спеціальних шкіл.

208. За цих обставин і визнаючи зусилля, що докладаються чеськими органами влади для того, щоб циганські діти отримували шкільну освіту, Суд не переконаний, що відмінність у поводженні з циганськими дітьми і нециганськими дітьми була об'єктивно і розумно обґрунтованою і що існувало розумне співвідношення між засобами, які використовувалися, і метою, яку передбачалося досягти. У зв'язку з цим він із цікавістю відзначає, що нове законодавство відмінняє спеціальні школи і передбачає навчання дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі соціально незахищених дітей, у звичайних школах.

209. Нарешті, оскільки було доведено, що відповідні закони, які застосовувалися на той момент, мали непропорційно шкідливі наслідки для громади ромів, Суд вважає, що заявники, як члени цієї громади, неминуче страждали від такого дискримінаційного поводження. Таким чином, йому не потрібно розглядати їхні справи окремо.

210. Отже, у даній справі мало місце порушення статті 14 Конвенції в поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1 щодо кожного із заявників.

IV. ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 41 КОНВЕНЦІЇ

211. Стаття 41 Конвенції передбачає:

“Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію.”

A. Шкода

212. Заявники не вимагали відшкодувати їм будь-яку матеріальну шкоду.

213. Вони вимагали виплатити кожному з них 22 000 євро (всього – 396 000 євро) на відшкодування завданої їм моральної шкоди, у тому числі освітньої, психологічної та емоційної шкоди, і на компенсацію за почуття неспокою, розчарування і приниження, якого вони зазнали у результаті дискримінаційного зарахування до спеціальних шкіл. Вони

підкреслили, що наслідки цього порушення були серйозними і безперервними та зачіпали всі сфери їхнього життя.

214. Крім того, посилаючись на рішення Суду у справах «Броніовський проти Польщі» (*Broniowski v. Poland*) [ВП], № 31443/96, п. 189, ECHR 2004-V) та «Хуттен-Чапська проти Польщі» (*Hutten-Czapska v. Poland*) [ВП], № 35014/97, пп. 235-37, ECHR 2006-VIII), заявники вказали на те, що порушення їхніх прав «не було пов'язане з якимось поодиноким випадком чи особливим поворотом подій в [їхній] справі, але було скоріше наслідком адміністративної і регулятивної практики з боку органів влади, спрямованої на окрему категорію громадян». Таким чином, на їхню думку, на національному рівні має бути вжито загальних заходів для того, щоб усунути всі перешкоди для реалізації права багатьох осіб, що постраждали внаслідок даної ситуації, або забезпечити еквівалентне відшкодування.

215. Уряд стверджував, що у тому, що стосується відшкодування психологічної та освітньої шкоди, вимоги заявників є пов'язаними зі скаргами про порушення окремо статті 3 Конвенції та статті 2 Протоколу №1, які були визнані неприйнятними Європейським судом у його рішенні від 1 березня 2005 року. Таким чином, на думку уряду, не існує причинно-наслідкового зв'язку між будь-яким порушенням Конвенції і заявленою моральною шкодою. Крім того, уряд вважає, що сума, яку вимагають заявники, є надмірною і що саме визнання факту порушення Конвенції було б достатньою справедливою компенсацією.

216. Суд нагадує, що, по-перше, на підставі статті 46 Конвенції, Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Нагляд за виконанням здійснюється Комітетом міністрів. З цього випливає, зокрема, що рішення, в якому Суд робить висновок про порушення Конвенції, накладає на державу-відповідача правове зобов'язання не тільки сплатити зацікавленим особам суми, присуджені в якості справедливої сатисфакції відповідно до статті 41, але також вибрати, під наглядом Комітету міністрів, загальні та/або, за потреби, конкретні заходи, яких має бути вжито на рівні національної правової системи для того, щоб покласти край порушенню, встановленому Судом, і виправити, наскільки це можливо, наслідки. Однак, держава-відповідач залишається вільною у виборі засобів, за допомогою яких вона буде виконувати свої правові зобов'язання за статтею 46 Конвенції, за умови, що такі засоби сумісні з висновками, викладеними у рішенні Суду (див. згадані вище справи «Броніовський» (*Broniowski*), п. 192, та «Чонка проти Бельгії» (*Čonka v. Belgium*), № 51564/99, п. 89, ECHR 2002-I). У зв'язку з цим Суд зазначає, що закон, який є предметом спору у даній справі, був скасований, і що Комітет міністрів нещодавно дав державам-членам рекомендації стосовно

освіти дітей ромів/циган в Європі (див. пункти 54-55 вище). Отже, він не вважає за доцільне відкладати розгляд цього питання.

217. Суд не може робити припущення щодо того, яким був би результат оскаржуваної заявниками ситуації, якби вони не були направлені до спеціальних шкіл. Зрозуміло, однак, що вони зазнали моральної шкоди – зокрема, в результаті приниження і розчарування, викликаних непрямою дискримінацією, якій вони піддавалися - і що цю шкоду не можна компенсувати лише визнанням факту порушення Конвенції. Однак, заявлені заявниками суми є надмірними. Здійснюючи свою оцінку на засадах справедливості, Суд оцінює моральну шкоду, завдану кожному із заявників, у 4000 євро.

В. Судові витрати

218. Заявники не змінили своїх первісних вимог, заявлених у рамках розгляду справи Палатою. Судові витрати, таким чином, не включають витрати, зазначені в рамках провадження у Великій Палаті. Суд зазначає, що загальна сума, заявлена у вимозі, підписаній представниками всіх заявників, становить 10 737 євро, що включає 2 550 євро (1 750 фунтів стерлінгів) гонорару за рахунком лорда Лестера Херн-Хіллського, королівського адвоката, та 8 187 євро витрат, зазначених паном Д. Струпеком у ході провадження в національних судах та у Палаті Європейського суду. Однак, у рахунку, виставленому лордом Лестером та доданому до вимоги про справедливу сатисфакцію, його витрати становлять 11 750 фунтів стерлінгів (близько 17 000 євро), у тому числі 1 750 фунтів стерлінгів податку на додану вартість (ПДВ), за 45 годин юридичної роботи. Інші представники заявників, пан Дж. Голдстон і Європейський центр захисту прав ромів, не вимагають відшкодування своїх витрат.

219. Уряд зазначив, що крім докладного переліку наданих юридичних послуг, пан Д. Струпек не подав ніяких рахунків, щоб довести, що стверджувані витрати були дійсно сплачені йому заявниками. Уряд не зробив коментарів щодо розбіжності між вимогою про справедливу сатисфакцію, сформульовану заявниками, та розміром гонорару, заявленим лордом Лестером. Уряд також зазначив, що тільки частина скарги була визнана прийнятною і продовжує бути предметом судового розгляду. Тому він вважає, що заявникам має бути сплачена не більш, ніж розумна частина (не більше 3000 євро) заявлених судових витрат.

220. Суд нагадує, що судові витрати компенсуються тільки тою мірою, якою вони мають відношення до визнаного Судом порушення Конвенції (див. «Бейелер проти Італії» (*Beyeler v. Italy*) (справедлива сатисфакція) [ВП], № 33202/96, п. 27, 28 травня 2002 р.). У даній справі це стосується тільки порушення статті 14 Конвенції у поєднанні

зі статтею 2 Протоколу №1. Суд зазначає, що лорд Лестер подав докладний рахунок за професійні послуги, який він виставив Європейському центру захисту прав ромів. Пан Д. Струпек подав докладний рахунок за 127 годин юридичних послуг, з погодинною оплатою у розмірі 40 євро, плюс ПДВ за ставкою 19%.

Беручи до уваги всі відповідні чинники і пункт 2 правила 60 Регламенту Суду, Суд присуджує спільно всім заявникам 10 000 євро у якості компенсації судових витрат.

С. Пеня

221. Суд вважає належним призначити пеню, виходячи з розміру граничної позичкової ставки Європейського центрального банку, плюс три відсотки.

З ЦИХ ПІДСТАВ СУД

1. *Відхиляє*, одноголосно, попереднє заперечення уряду;
2. *Вирішує*, тринадцятьма голосами проти чотирьох, що в цій справі мало місце порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 2 Протоколу №1;
3. *Вирішує*, тринадцятьма голосами проти чотирьох:
  - (а) що держава-відповідач має виплатити заявникам упродовж трьох місяців наступні суми разом з будь-яким податком, який може бути на них нарахований:
    - (і) кожному з вісімнадцяти заявників 4 000 євро (чотири тисячі євро) в якості компенсації моральної шкоди, які підлягають конвертації у чеські крони за курсом на дату платежу;
    - (ii) спільно всім заявникам 10 000 євро (десять тисяч євро) в якості компенсації судових витрат, які підлягають конвертації у чеські крони за курсом на дату платежу;
  - (б) що зі спливом вищезазначених трьох місяців і до моменту виплати на ці суми має нараховуватися пеня, виходячи з розміру дійсної на цей період граничної позичкової ставки Європейського центрального банку, плюс три відсотки;
4. *Відхиляє*, одноголосно, решту вимог заявників щодо справедливої сатисфакції.

Учинено англійською і французькою мовами і проголошено публічно у Палаці прав людини в Страсбурзі 13 листопада 2007 року.

Майкл О'Бойл
Заступник Секретаря

Ніколас Братца
Голова

Відповідно до пункту 2 статті 45 Конвенції та до пункту 2 правила 74 Регламенту Суду, до цієї постанови додаються наступні окремі думки:

- (a) окрема думка судді Зупанчіча;
- (b) окрема думка судді Юнгвірта;
- (c) окрема думка судді Боррего Боррего;
- (d) окрема думка судді Шикуті.

Окремі думки та додаток до рішення, що містить інформацію щодо імен і місць проживання заявників, не були перекладені, але вони наведені англійською і французькою мовами у відповідних офіційних версіях цього документа, з якими можна ознайомитися на сайті бази даних прецедентної практики Європейського суду (HUDOC).

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2012 р.

Офіційними мовами Європейського суду з прав людини є англійська і французька. Цей переклад було здійснено за підтримки Цільового фонду Ради Європи з прав людини (www.coe.int/humanrightstrustfund). Суд не несе відповідальності ні за переклад, ні за його якість. Текст можна завантажити з бази даних прецедентної практики Європейського суду з прав людини (HUDOC) (<http://hudoc.echr.coe.int>) або з будь-якої іншої бази даних, до якої цей документ був переданий Судом. Він може бути відтворений у некомерційних цілях за умови наведення повної назви справи, вищевикладених авторських прав та з посиланням на Цільовий фонд з прав людини. Для використання будь-якої частини перекладу цього документа в комерційних цілях, прохання звертатися за наступною адресою : publishing@echr.coe.int

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights

Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int

© Conseil de l'Europe/Cour Européenne des droits de l'homme, 2012

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci decline toute la responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC. La base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non-commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante publishing@echr.coe.int